

NA NERETVI

Trinaestog februara, vraćajući se iz Imotskog u štab brigade koji je bio u Posušju, stigli su komandant i komesar divizije. Od njih smo primili naređenje da pođemo na marš prema dolini Neretve pravcem Posušje — Rakitno — Karamanovi klanci — Draga — Striživo. Tim pravcem će se kretati i ostale brigade divizije, a Druga dalmatinska će biti u zaštiti. Tom prilikom smo opširnije upoznati s neprijateljevim namjerama i s odlukom Vrhovnog štaba da pet divizija pređe u ofanzivu u pravcu Hercegovine i Crne Gore. S tim u vezi Druga proleterska divizija je dobila zadatak da nastupa pravcem Duvno — Drežnica i da uz put oslobodi Imotski i Posušje.

Istoga dana se javio na dužnost novi zamjenik komandanta brigade Ratko Sofijanić, iz Druge proleterske brigade.

Zbog toga što nas je očekivao prilično dug marš, naredili smo da svaki bataljon ponese hranu za tri dana.

Prva etapa marša bila je do sela Rakitnog, u koje je brigada stigla sljedećeg dana rano ujutru. Odmah poslije ručka produžili smo ka dolini Drežanke. Prvi bataljon, koji je bio u prethodnici, dobio je zadatak da produži put sve do sela Vrđi i da tamo zatvori pravce koji vode od Širokog Brijega i Mostara.

Marš koji je brigada toga dana i te noći izvela bio je neobično težak i naporan. Trebalo je veoma mnogo napora, volje i snage da se, po bespuću i dubokom snijegu, savlada teren kakav je bio prevoj Karamanovi klanci — Draga. Još ako uzmemo u obzir to što velik broj boraca brigade nikada u svom životu nije gazio snijeg, kao, na primjer, primorci i otočani, onda slobodno možemo reći da je takav zadatak za brigadu bio još teži i složeniji.

Sve do blizu prevoja prtina u snijegu koju su napravili borci brigade naše divizije bila je dosta

dobra, i borci su se kretali prilično dobro. Međutim, kada je pala noć počeli smo da savladujemo uspon, a zatim je predstojala strašna strmina prema izvoru Drežanke. Konji su se morali rastovariti, i sve naoružanje i svu opremu borci su na rukama prenijeli preko prevoja sve do blizu izvora Drežanke.

U ranim jutarnjim časovima 16. februara svi borci brigade, osim Prvog bataljona, koji je bio u selu Vrdima, prikupili su se u selima Zlijebu, Striževu i Gornjoj Drežnici, osim jedne čete koja je ostala na Donjem Konjskom da bi kontrolisala pravac od Rakitnog. Tu smo zatekli i bolnicu Druge proleterske divizije, koja je stigla prije nas i razmjestila se u selu Drežnici. Znali smo da je Druga proleterska brigada dobila zadatak da na ušću Drežanke u Neretvu likvidira neprijateljevo uporište Drežnicu, a uz put smo saznali da to uporište brane Talijani iz jakih utvrđenja. Pred veče su doletjeli talijanski bombarderi i bombardovali selo Vrđi, u kom je bio naš Prvi bataljon. Pretrpjeli smo teške gubitke: 3 borca su poginula, a 6 je ranjeno.

Na tom prostoru brigada je bila rezerva divizije, jer je Druga proleterska dobila zadatak da napadne na Drežnicu, dok je Četvrta crnogorska bila usmjerena prema Jablanici.

Petnaestog i Šesnaestog februara smo slušali kako se u dolini Neretve, na sektoru Druge proleterske brigade vode žestoke borbe. Saznali smo da su srpski proleterii postigli značajan uspjeh na Drežnici i da je uništena kolona Talijana koja je cestom (iz Mostara) dolazila, vjerovatno, u pomoć garnizonu Prozoru.

Punih šest dana brigada je ostala na toj prostori, i to uglavnom u istom rasporedu. S neprijateljem nijesmo dolazili ni u kakav kontakt. Jedino su patrole Prvog bataljona primijetile veće četničke snage u selu Zagrabju i o tome 19. februara izvijestile štab brigade. Talijanska avijacija nas nikako

nije ostavljala na miru, već je gotovo svakog dana bombardovala sela u kojima su bili borci brigade. Da bismo izbjegli gubitke, bili smo prisiljeni da naredimo da preko dana niko ne smije ostati u selima. Čak smo i hranu kuvali noću kako bi se preko dana i kuvari mogli skloniti.

Tih dana su se najžešće borbe vodile oko Jablanice. I danju i noću smo slušali zaglušujuću jeku sa tog pravca. Čim se borba utišala, saznali smo da je Četvrta proleterska crnogorska u noć između 20. i 21. februara oslobodila Jablanicu, zarobila velik broj Talijana i zaplijenila ogromne količine oružja i opreme.

Od oružja zaplijenjenog na Drežnici i u Jablanici štab divizije je dodijelio našoj brigadi 2 minobacača, 2 teška mitraljeza, 8 puškomitraljeza, 60 pušaka i dosta municije.

Od minobacača i teških mitraljeza formirali smo četvrtu pratećih oruđa, dok smo puškomitraljeze i puške podijelili bataljonima. Oružje nam je dobrodošlo i zbog toga što su nam tih dana u brigadu stigli novi borci iz Imotskog i njegove okoline. Ukupno je stiglo 150 boraca. Odmah smo ih rasporedili po bataljonima.

Dvadeset prvog februara 1943. brigada je dobila zadatak da njena glavnina izbije na desnu obalu Neretve i da obezbijedi diviziju od eventualnog prodora jačih neprijateljevih snaga iz Mostara.

Kada smo prolazili kroz Drežnicu borci su se oduševljavali uspjehom Druge proleterske brigade: vidjeli smo sva utvrđenja i bunkere u kamenu i betonu opasane bodljikavom žicom i zarobljene Talijane (na željezničkoj stanici). Baš u trenutku kada je štab Druge dalmatinske prolazio kroz Drežnicu naišli su talijanski bombarderi, ali vjerovatno zato što im situacija još nije bila jasna nijesu bombardovali mjesto. Dok su bombarderi kružili svi zarob-

Ijeni Talijani su izišli iz zgrade željezničke stanice i mahali kaputima ne bi li ih piloti poznali i poštjedjeli.

Dvadeset šestog februara četnici su, uz podršku artiljerije i avijacije, prilično snažno napali na položaje naših bataljona, ali su na svim pravcima odbijeni. Na sektoru našeg Drugog bataljona zarobljena je četnička oficirska patrola, koja je komandantu kolone koja je bila na desnoj obali Neretve nosila naređenje iz Vrhovne četničke komande o preduzimanju napada. Zapovijest smo uputili štabu Druge divizije, a ovaj ga je prenio Vrhovnom štabu, jer se iz zapovijesti moglo vidjeti kada, kojim pravcem i kolikim snagama će neprijatelj napasti na naše snage u dolini Neretve i Rame. Zadaci su bili određeni ne samo za četničke već i za njemačke i talijanske snage koje su bile predviđene da učestvuju u napadu. Iz zapovijesti, a i od zarobljenog četničkog oficira saznali smo da je prema našoj brigadi upućeno oko 1.800 četnika, i da će im iz 6. armijskog korpusa biti upućena grupa ŠKOTI kao pojačanje. Početak opšteg napada bio je predviđen za 27. februar u 8 časova.

Tu zapovijest je tih dana emitovala Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«. I iz nje se vidjelo da četnici, ustaše, Nijemci i Talijani otvoreno sarađuju u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Da bi se preduhitрили i iznenadili četnici, štab brigade je donio odluku da cijela brigada napadne dva sata ranije, tj. u 6 časova ujutro.

Tačno u šest bataljoni su pošli u napad. Borba je trajala do 15 časova. U njoj su četnici potpuno potučeni i primorani su na povlačenje. Prema izvještajima štabova bataljona, četnicima je velik broj ljudi poginuo, a mnogo je ranjeno. Zaplijenjeni su jedan minobacač, 2 puškomitraljeza, više pušaka i dosta municije. Čak su zaplijenjeni i kazani sa hra-

nom. Po tome što je četnički komandant na položaju ostavio arhivu i ličnu spremu vidjelo se da ni njemu nije bilo lako.

Prvog marta brigada je primila naređenje od štaba divizije da se što prije prebaci na prostoriju oko sela Grabovice. Istim naređenjem smo obaviješteni da jake njemačke snage preduzimaju ofanzivu prema Prozoru.

Tek što su prvi dijelovi brigade počeli pristizati u Grabovicu, stiglo je i drugo naređenje. Iz njega smo saznali da je situacija na pravcu Prozor — Gornji Vakuf sve ozbiljnija i da jake njemačke snage ugrožavaju našu pozadinu i Centralnu bolnicu. Upoznavajući nas s tom situacijom, štab divizije je naredio brigadi da krene prema Jablanici i Rami i da sa te prostorije ne dozvoli neprijatelju da proдре iz doline Neretve u dolinu Rame.

Iz Grabovice smo pošli istog dana u 20 časova. Dok smo išli bili smo obaviješteni da je Vrhovni štab izdao naređenje da se svi mostovi na Neretvi od Karaule do Ostrošca poruše. Odmah smo se povezali s Pionirskom četom Vrhovnog štaba kako nam se ne bi desilo da se mostovi poruše prije povlačenja dijelova brigade koji su bili na lijevoj obali.

Dok su se Druga proleterska i Četvrta crnogorska brigada 1. marta užurbano kamionima prebacivale prema Gornjem Vakufu, Druga dalmatinska se postepeno povlačila dolinom Neretve ka Drežnic' i Jablanici. Povlačenje se obavljalo u redu, s tim što su se samo naše zaštitnice povremeno sukobljavale s četničkim prethodnicama. Kada je i posljednji vojnik brigade prešao na desnu obalu Neretve, most kod Karaule je srušen. Odatle je brigada produžila ka Jablanici, a 3. marta je glavnina njenih snaga zaposjela položaje zapadno od Jablanice i Rame i zatvorila doline rijeka Doljanske i Rame. U isto vrijeme na tom dijelu Neretve su porušeni svi drumski željeznički mostovi.

Osjetivši da se naša vojska povlači, četnici su vrlo brzo za nama ušli u Drežnicu i Grabovicu, a već 3. marta pred veče njihove manje snage su ušle i u Jablanicu. U Jablanicu su četnici ušli bez ikakvih smetnji pošto se jedna četa Trećeg bataljona u međuvremenu bila povukla. Druga dalmatinska nije imala zadatak da brani Jablanicu.

U štab brigade, koji je bio u selu Slatini, 4. marta oko podne je stigao kurir motociklist s naredjenjem da se komandant brigade hitno javi u Vrhovni štab. Odmah sam sjeo na motocikl i odvezao se u selo Gračanicu, u dolini Rame, u kom je bio Vrhovni štab. Primio me je Sreten Zujović. Poslije kratkog razgovora o situaciji na frontu brigade, saopštio mi je da se odmah javim vrhovnom komandantu drugu Titu, koji je i poslao po mene. Druga Tita sam našao u jednoj vodenici. Proučavao je situaciju nad raširenim vojnim kartama.

Dok sam izlagao situaciju na frontu brigade, dok sam pričao o neprijatelju, njegovoj jačini i o našim položajima drug Tito me je upitao da li je neprijatelj ponovo u Jablanici. Kada sam mu odgovorio potvrdno, on je rekao da to nijesmo smjeli dozvoliti. Rekao sam da zadatak brigade nije bio da brani Jablanicu već pravce koji vode iz Jablanice prema dolini Rame, ali da će, ako je to potrebno, Jablanica već u toku noći ponovo biti u našim rukama. Na to je drug Tito kratko odgovorio: »Da, biće potrebno«. Podrobno me je, zatim, upoznao sa situacijom prema Gornjem Vakufu, koja se iz časa u čas mijenjala u našu korist. Očekivalo se da će se Nijemci, potpuno razbijeni, već u toku noći povući prema Gornjem Vakufu. Govorio mi je i o podvizima naših jedinica na tom sektoru, o tome da je bitka za ranjenike uglavnom dobijena.

Zatim je izdao usmeno naredjenje o predstojećem radu Druge dalmatinske. Drug Tito je postavio brigadi ovaj zadatak: »U što kraćem vremenu pono-

vo osloboditi Jablanicu i pripremiti se za forsiranje Neretve. Neretvu forsirati na sektoru od Rame do Donje Jablanice, na mjestu koje sami odaberemo. Forsiranje izvršiti gaženjem ili čamcima, ili preko srušenog mosta u Jablanici, kako štab brigade ocijenjeni da je najsigurnije. Priprema da bude što kraća, jer je zadatak neophodno potrebno izvršiti u toku naredna dva dana«.

Još jednom me je drug Tito upozorio na ozbiljnost zadatka i na potrebu da se on sigurno izvrši, jer, kako mi je rekao, od Druge dalmatinske brigade zavisi to da li će se naši ranjenici — koji su do tada, zahvaljujući neviđenom junaštvu naših proletera, bili sigurni sa pravca Donjeg Vakufa — izvući prema ranije utvrđenom planu, iz dolina Rame i Neretve u pravcu Sandžaka i Crne Gore.

U toku razgovora izvijestio sam druga Tita i o brojnom stanju brigade, njenom naoružanju i njenoj spremnosti za predstojeću akciju. Brigada je u to vrijeme imala 1.040 boraca, od kojih je bilo 185 ranjenih i bolesnih (oni su bili u raznim bolnicama, uključujući tu i brigadnu bolnicu). Znači, u stroju je bilo 855 boraca. Od oružja je brigada imala: 655 pušaka, 37 puškomitraljeza, 10 teških mitraljeza, 1 protivkolski top, 4 minobacača od 81 mm, 46 revolversa, 1.202 ručne bombe, 94.527 puščanih i mitraljeskih metaka, 88 mina za minobacače i 46 protivoklopnih udarnih granata. Brigada je imala i 144 konja.

Dok sam razgovarao sa drugom Tito u vodenicu je ušao komandir Tenkovske čete Vrhovnog štaba drug Periša Grujić. Vrhovni komandant je Tenkovskoj četi izdao naređenje da već u toku dana rastjera četnike iz Jablanice i da uđe u tu varošicu.

Tenkisti su to izvršili 4. marta uveče. Izenada su, dolinama Rame i Neretve, upali u Jablanicu i ne izlazeći iz tenkova otvorili vatru na četnike, koji su u prvom trenutku mislili da su to talijanski tenkovi.

Poslije izvršenja te diverzije četa se iste noći vratila u dolinu Rame, gdje je dobila novi zadatak.

Te večeri, tj. 4 marta, odmah nakon mog povratka u štab brigade, izdali smo naređenje Prvom bataljonu da u toku noći ponovo oslobodi Jablanicu.

Potpomognut tenkovima, bataljon je iste noći izvršio zadatak: poslije dvočasovne borbe neprijatelj je potpuno razbijen i natjeran u bjekstvo. U Jablanici su tada bila dva bataljona četničke Durmitorske brigade. Prema izvještaju štaba bataljona, 60 četnika je poginulo, a 5 je zarobljeno.

Pošto je bio izvršen samo dio zadatka koji je brigada primila od vrhovnog komandanta, štab brigade je odmah počeo da se priprema za izvršenje osnovnog zadatka — za forsiranje Neretve.

Preduzeli smo sve da se 5. marta uveče forsira rijeka. Zato je najprije izvršeno izviđanje sektora koji nam je bio dodijeljen i proučene su sve mogućnosti za forsiranje. Ubrzo smo došli do zaključka da se na tom sektoru Neretva uopšte ne može pregaziti, pa su ostale samo dvije mogućnosti: ili da se prebacujemo čamcima, ili da pređemo preko srušenog mosta u samoj Jablanici. Vremena za pravljenje čamaca nije bilo, pa smo ostali na tome da je najsigurnije forsirati Neretvu preko srušenog mosta. U skladu s naređenjem vrhovnog komandanta, očekivali smo da u toku dana stigne Pionirska četa Vrhovnog štaba, koja bi odmah nakon forsiranja rijeke počela da gradi pješački most kako bi se ostale jedinice i ranjenici lakše i brže prebacivali.

Pošto je drug Smirnov, komandir Pionirske čete, stigao u štab naše brigade tek 5. marta u 22 časa, a i zbog udaljenosti bataljona i zato što pripreme još nisu završene, komandant brigade je u 22.40 izvijestio Vrhovni štab da se u noć između 5. i 6. marta Neretva ne može forsirati. U izvještaju je pored ostalog stajalo:

»Radi bolje pripreme ovog tako važnog zadatka, koji mora biti uspješan, moramo se i sami sa svime detaljno upoznati... Večeras pišemo naređenje, a sutra uveče rano pristupićemo izvršenju zadatka... Mi mislimo izvršiti prebacivanje na dva mjesta, i to između Rame i Ostrošca (po mogućstvu) i u Jablanici preko srušenog mosta...«

U izvještaju se navodi i to da su četnici posjeli položaje na lijevoj obali Neretve i da vatrom kontrolišu cestu od Rame do Jablanice i nizvodno, kao i to da smo odlučili da se uza srušeni most u Jablanici poslije forsiranja izgradi nov pješački most.

U noć smo bataljonima izdali naređenje o forsiranju rijeke. U njemu nisu bili samo vojni zadaci koje je trebalo po svaku cijenu izvršiti već i objašnjenje situacije na drugim sektorima. U naređenju je stajalo i to da je bitka za ranjenike na pravcu Prozor — Gornji Vakuf dobijena, a da od toga da li će se izvršiti zadatak koji je našoj brigadi postavio lično drug Tito zavisi to hoće li se naši ranjenici izvući iz doline Rame i Neretve prema Prenju. Bilo je to ne samo vojno naređenje već i apel svim borcima i rukovodiocima brigade da se zadatak, bez obzira na žrtve, izvrši.

Forsiranje je trebalo da uslijedi 6. marta pošto padne mrak. Preko srušenog mosta je trebalo da pređe Treći bataljon. Zadatak ostalih bataljona je bio da uzvodno i nizvodno od Jablanice, otvaraju vatru, obavljaju sve pripreme za forsiranje kako bi se kod neprijatelja stvorio utisak da se napad priprema na njihovim sektorima. Na sektor Jablanice Treći bataljon je trebalo da stigne po mraku kako ga neprijatelj koji je bio na lijevoj obali ne bi primijetio. Njemu je bilo zabranjeno da otvara vatru. Trebalo je da se pripreme obave u najvećoj tajnosti.

Svi bataljoni su 6. marta pošli na izvršenje svojih zadataka, samo je Treći sačekao da padne mrak. Po mraku i u najvećoj tišini bataljon je ušao u grad

i postrojio se na samoj ulici iza visokih kuća. Komandant bataljona Bruno Vuletić je u prisustvu štaba brigade izdao bataljonu zapovijest o forsiranju Neretve. Na kraju, pošto je potanko objasnio zadatak svake čete, tražio je da se dobrovoljno jave borci koji će prvi preći preko srušenog mosta i bombama uništiti četnički bunker s teškim mitraljezom gotovo na samoj ivici srušenog mosta na lijevoj obali.

Prvi se javio desetar Stevo Opačić. On je pred cijelim bataljonom izjavio da će sa svojom »grom-desetinom« sigurno izvršiti taj zadatak. Komandant bataljona je Opačiću i njegovoj desetini dao bliža uputstva o prelasku mosta, poželio im uspjeh, i ti heroji proleteru su pošli da izvrše zadatak.

Pošto im to nije bilo teško sišli su niz desnu obalu do vode, ali su tada došli u složenu situaciju. Most je bio porušen po sredini, a njegovi dijelovi su bili pali u vodu prilično daleko jedan od drugog. Trebalo je nekako doći do drugog dijela srušenog mosta i uz njega se uspuzati na drugu obalu. Desetina je uspjela da pronađe daske i da ih postavi od jednog dijela mosta do drugog. Kada je prešla na drugi dio konstrukcije valjalo se uspeti na vrh.

Za sve to vrijeme bataljoni su, uzvodno i nizvodno od Jablanice, tukli neprijatelja na lijevoj obali i neprekidno markirali prelaze na njihovim sektorima... Četnici su, nemilosrdno trošeći municiju, tukli položaje naših bataljona. Dovikivali su nam da smo ludi, jer je Neretvu nemoguće preći, a ako koji slučajno i prepliva da će ga uhvatiti kao zeca.

Dok je dolina Neretve ječala od strahovite vatre koja je buktala i s jedne i sa druge obale, u samoj Jablanici je bila potpuna tišina. Opačićeva desetina se polako približavala vrhu mosta na suprotnoj obali. Puzanje te desetine uza srušeni most trajalo je više od sata. Odjednom su eksplozije ručnih bombi koje su na četnički bunker bacili Opačić i njegovi hrabri drugovi poremetile tišinu i na sektoru Jablanice. Od-

mah zatim su i u samoj rijeci eksplodirale dvije ručne bombe, što je bio znak da je desetina izvršila zadatak i da je stvoren uslov za to da druge čete krenu na izvršenje svojih zadataka. Borci svih četa Trećeg bataljona su prepuzali jedan za drugim i oko pola noći su svi prešli na lijevu obalu Neretve.

Kako je desetina likvidirala četnički teški mitraljez, na obali više nije bilo neprijatelja. Utvrđene položaje četnici su imali na kosama pedeset do sto metara dalje od obale. Na te položaje je, prema planu, trebalo napasti u svanuće, a dotle je valjalo da se na lijevu obalu prebaci što više naših snaga.

Po naređenju štaba Druge divizije, za Trećim bataljonom Druge dalmatinske počela su se prebacivati dva bataljona Druge proleterske brigade. Njihov je zadatak bio da se poslije prebacivanja upute uzvodno od Jablanice, da u zoru budu na kosama oko sela Krstača, i da dođu na bok i u pozadinu četničkih položaja.

Cijele noći četnici nijesu primijetili da se mi masovno prebacujemo preko Neretve, već su bili ubijeđeni da se to prebacila manja grupa boraca. Neprekidno su pozivali na predaju. Prijetili su da će nas, kada svane, pohvatati i pobacati u Neretvu.

Sedmog marta u samo svanuće počeo je napad, a zatim i juriš našeg Trećeg bataljona i dva bataljona Druge proleterske. Četnički položaji su ubrzo slomljeni, i četničke brigade su odstupile u potpunom neredu.

Sedmog marta u zoru još dva bataljona i štab brigade su se prebacili na lijevu obalu. Jedan bataljon je i dalje ostao da obezbjeđuje naš desni bok od Karaule. U isto vrijeme je Pionirska četa počela da gradi novi most uz srušeni.

U tim borbama su 4 borca brigade poginula, a 17 je ranjeno. Neprijatelj je pretrpio znatno veće gubitke. Zarobljeno je 30 četnika.

Toga dana je naša Tenkovska četa ponovo izvela uspješnu diverziju desnom obalom Neretve do Karaule, gdje je potpuno iznenadila četnike i nanijela im prilično velike gubitke.

Uspjeh Trećeg bataljona, a pogotovu uspjeh Opačićeve desetine, bio je značajan. Nabujala Neretva je bila savladana, posjednut je uži mostobran, i time su stvoreni svi uslovi za napredovanje prema Prenju.

Priličan broj naših jedinica bio je usmjeren na Jablanicu, i u njoj je prelazio Neretvu. Gotovo svi naši ranjenici su se kamionima prebacili prema Jablanici, i kada je pješački most bio gotov prešli su na lijevu obalu Neretve.

Na tim položajima je Druga dalmatinska brigada kao desna pobočnica naših glavnih snaga ostala sve do 11. marta i za to vrijeme je jedino njen Treći bataljon dolazio u manje sukobe sa četnicima. A toga dana je brigada primila naređenje od štaba Druge divizije da se prebaci preko Prenja u selo Borce, gdje je trebalo da dobije nove zadatke.

Istog dana pred mrak brigada je krenula određenim pravcem. Put je bio veoma težak i naporan. U stvari išlo se kozjom stazom, a uz to noć je bila tamna, bez mjesečine, te je samim tim kretanje bilo vrlo otežano. Konji su posrtali i padali. Nekoliko njih smo morali ostaviti jer dalje nijesu mogli, a s njima je ostalo i nešto opreme.

Gotovo cijelu noć je pravac kojim smo se kretali tukla neprijateljeva artiljerija s položaja oko Konjica. Naročito jakom vatrom bili smo tučeni kada smo prolazili kroz selo Gornju Bijelu. Neshvatljivo je bilo kako smo bez ikakvih gubitaka prošli kroz takvu artiljerijsku vatru.

Svu noć smo sustizali kolone lakših ranjenika, koje su se kretale u istom pravcu. Kada smo prolazili pored položaja koje je držala Peta crnogorska

brigada radi zatvaranja pravca prema Konjicu, naišli smo na štab brigade.

Svratio sam u štab da pozdravim svog bivšeg komandanta druga Savu Kovačevića. (On mi je bio komandant u vrijeme povlačenja crnogorskih jedinica iz Crne Gore.) Savi je bilo neobično drago što sam navratio, jer se od juna 1942. godine nijesmo vidjeli. Malo smo porazgovarali uz kafu. Pošto se nijesam mogao duže zadržavati, pošao sam, a on je ustao da me isprati. Tada mi je rekao da bi i on više volio da sa brigadom ide naprijed, u prethodnicu, ali šta se može kad neko mora biti u zaštitnici. Na rastanku smo se zagrlili ne sluteći da će nam to biti posljednji susret.

Dvanaestog marta izjutra brigada je osvanula u okolini Boračkog jezera. Tu su nas avioni ponovo bombardovali.

Sljedećeg dana je stiglo naređenje od štaba divizije da brigada krene pravcem Borci — Čičevo — Glavatičevo — Lađanica — Zabrđani — Doljani — Ocrkavlje — Ljubača — Obalj sa zadatkom da dva bataljona Prve proleterske pročiste taj pravac i unište sva neprijateljeva uporišta. U naređenju je stajalo da je glavno neprijateljevo uporište Glavatičevo. Bilo je predviđeno da se na komunikaciji Obalj — Kalinovik izbije 18. marta. Precizirajući to naređenje komandant kolone Danilo Lekić je naredio da Druga dalmatinska krene za bataljonima Prve proleterske pravcem Borci — Glavatičevo.

Četrnaestog u zoru brigada je krenula određenim pravcem. Maršujući sustigla je bataljone Prve proleterske, koji su već bili u borbi sa četnicima iznad sela Čičeva.

Pošto je neprijatelj pružao prilično jak otpor bataljonima Prve proleterske, odmah smo im uputili u pomoć dva naša bataljona, a nešto kasnije i treći.

Tako je brigada — u streljačkom stroju, goneći neprijatelja koji je bio počeo da odstupa — izbila

na kose iznad Glavatičeva, koje je Prva proleterska već bila zauzela. Na toj prostoriji bilo je samo manjih pripucavanja sa četnicima, po okolnim brdima.

Devetnaestog marta je stiglo i naređenje da brigada krene pravcem Glavatičevo — Odžak, Velušić, što je ona u toku noći i učinila. Iz Velušića smo cijelog dana izviđali prema Treskavici u pravcu Humca, te je utvrđeno da vrlo jake četničke snage drže Humac i okolinu. U tom pravcu smo odmah uputili jedan bataljon.

Dvadeset prvog marta brigada izbija na liniju Kovačeva Glava (k. 1346) — selo Česteljevo. Tu se sukobljava sa vrlo jakim četničkim snagama pod komandom Pavia Đurišića. Četničke brigade su bile posjele liniju Treskavica — Lukovac — Orla-Kuk — Kutski Grad, i čim je naša brigada izašla na te položaje, neprijatelj je izveo prvi žestok napad na našu i Prvu proletersku brigadu, koja je bila lijevo od nas. Dan i noć su neizmjenično trajali juriši i protivjuriši naših i neprijateljevih snaga. Gubici su bili ogromni i na jednoj i na drugoj strani.

Dvadeset drugog marta poslije podne četnici preduzimaju do tada najjači udar na našu brigadu i uspijevaju da potisnu naš lijevokrilni bataljon, tako da se brigada povlači na položaje oko Kovačeve Glave. Svu noć traju juriši i protivjuriši. Izjutra brigada ponovo prelazi u napad, ali ni to nije dalo vidnije rezultate.

S obzirom na situaciju, jačinu i upornost neprijatelja, a i na to što su naše jedinice u tim borbama pretrpjele velike gubitke, komandant Prve proleterske i komandant Druge dalmatinske zajednički donose odluku da se obje brigade nešto povuku i da samo jedan bataljon Druge dalmatinske brigade ostane na Kovačevoj Glavi radi održavanja neposrednog kontakta s neprijateljem.

U isto vrijeme i četnička komanda, u prvom redu zbog situacije na njenom lijevom krilu (riječ je o to-

me što je naša Druga proleterska brigada noću između 21. i 22. marta, iza leđa četnika, napala na Kalinovik i selo Jelašca), donosi odluku o povlačenju četnika. U noć između 22. i 23. neprijatelj se povlači ka Foči, a Druga proleterska oslobađa Kalinovik.

U tim borbama je Druga dalmatinska pretrpjela prilično velike gubitke. Samo u jednu raku (pozadi Kovačeve Glave) sahranjeno je oko dvadeset boraca. Među njima su bili i komesar Prvog bataljona Slobodan Macura i partijski rukovodilac Drugog bataljona Mijo Martinac.

Na dan formiranja brigade Slobodan Macura je bio komesar bataljona, i na toj dužnosti je ostao sve do svoje junačke smrti.

Slobodan Macura Bondo je i prije rata, kao student, pripadao naprednoj omladini. Okupacija ga je zatekla u njegovom rodnom mjestu Šibeniku, gdje je, po direktivi Partije, počeo svoje prve oružane akcije protiv okupatora. Pod njegovim rukovodstvom u Šibeniku je likvidiran zloglasni zamjenik guvernera Italije za Dalmaciju Vecio Oraci.

U prvoj grupi boraca koja 1941. godine odlazi iz Dalmacije u Liku bio je i Slobodan Macura. Zajedno s drugim partizanima, on u Lici počinje oružanu borbu protiv okupatora. Kasnije se vraća u sjevernu Dalmaciju, i tu organizuje manje i veće partizanske jedinice. Jedan je od osnivača prvog partizanskog bataljona u sjevernoj Dalmaciji.

Bio je neobično omiljen ne samo među borcima svoga bataljona već i među borcima cijele brigade. O njegovoj hrabrosti se pričalo poslije svake akcije u kojoj je on učestvovao. Ni jednom nije izdržao da ne učestvuje u borbi, već je svaki put bio u streljačkom stroju. I poginuo je u streljačkom stroju, među svojim borcima.

Tih dana je na jednom sastanku štab brigade donio odluku da predloži štabu divizije da se Slo-

bodan Macura, kao izrastao i neobično perspektivan politički radnik, povuče sa dužnosti komesara bataljona i da se pošalje na neku drugu, višu i odgovorniju dužnost. Odluka nije stigla jer je u međuvremenu Bondo poginuo. Poslije rata Macura je proglašen za narodnog heroja.

Macura je imao djevojku, koja je radila kao sekretarica u štabu brigade. To je bila Biserka Bukić, partizanka, takođe iz Šibenika. Bila je napredna omladinka i prije rata. Pričala mi je da je već tada, pošto je bila i dobar daktilograf, pisala sve izvještaje Kotarskog komiteta koji su slati Oblasnom komitetu za Dalmaciju.

Čim je saznala za smrt svog voljenog druga, Biserka je otrčala da ga posljednji put vidi i da se od njega oprosti.

Drugovi iz Prvog bataljona su mi pričali da je Biserkin dolazak neobično potresao sve prisutne. Jecajući i grcajući u suzama, pala je preko svoga mrtvog druga. Posljednji put je ljubila lice svoga najmilijeg i najdražeg druga. Izgledalo je da pokušava da mu udahne svoj dah i da ga otrgne iz zagrljaja smrti.

Drugovi su je podigli i odveli malo u stranu. Neki su je tješili, a bilo je i onih koji su joj zamjerali zbog takvog postupka. Izgleda da nijesu mogli da shvate da je i u borbi dozvoljeno od sveg srca žaliti svoga druga, brata, pa i svoga zaručnika, mada se zna da borba i sloboda traže žrtve?

I drugarica Biserka Bukić je, nešto kasnije, položila svoj mladi život za slobodu. Pogodena u stomak parčetom haubičke granate na Barama na Sutjesci, kao borac Prvog bataljona, pala je i ona u velikoj borbi. Bio sam prisutan kada su je previjali. Tada nije jecala, čak nije ni jauknula. Neprekidno je govorila da će biti potrebno duže vrijeme da joj rana zaraste.

Prebacili smo je s položaja u Suhu, u bolnicu, u dolini Sutjeske, gdje je poslije nekoliko dana, u strahovitim mukama izdahnula.

U borbama kod Kalinovika poginula je i druga-rića Marija Terzić. Bila je bolničarka u Drugoj četi Četvrtog bataljona. Poslije svake borbe govorilo se o hrabrosti te mlade Ižanke i kao bolničarke i kao borca. Mnogo puta je pod kišom kuršuma izvlačila i previjala ranjene drugove.

U borbama oko Humca, vidjeći da je neprijatelj nadmoćan, i da u masama juriša, pritrčala je najbližem puškomitraljescu. Puškomitraljezac je gađao, a pomoćnik punio okvire. Ona se obratila pomoćniku riječima: »Druže, ti gađaj iz puške, a ja ću puniti okvire«. Znala je ona šta znače jedan strelac i jedna puška više u takvoj borbi, te ga je zbog toga i zamijenila.

U jedan od mnogih juriša na tom položaju pošla je i Marija iako kao bolničarka to nije morala. Jurišajući na neprijatelja, poginula je u streljačkom stroju boraca svoje Druge čete. U borbama oko Kalinovika lakše je ranjen komandant Četvrtog bataljona.

NA DRINI

Po naredenju štaba Druge divizije, brigada je krenula prema oslobođenom Kalinoviku, i 23. i 24. marta razmjestila se u selima Jelašcima i Boriji istočno i jugoistočno od Kalinovika. Njen zadatak je bio da zatvori pravac od Foče.

Odmah po dolasku smo uputili jače patrola prema Foči. One su nas obavjestile da Talijani neprekidno izvlače kojekakav materijal iz grada. Izvlačili su ga i cestom i željeznicom i to ka Goraždu. Zaključili smo da izvlače suvišne rezerve hrane i municije kojima su snabdijevali četnike u borbi oko Kalinovika. Sem toga, pretpostavili smo da je mo-

guće da i oni za kratko vrijeme napuste Foču. U tom smislu poslali smo izvještaj štabu divizije.

Dvadeset šestog marta 1943. dobili smo naređenje od štaba Druge divizije da se naša brigada što prije prebaci južno od Foče i u Brodu ovlada mostom preko Drine.

U isto vrijeme je Prva proleterska brigada trebalo da izbiје na Drinu kod Ustikoline, da presječe komunikaciju Foča-Goražde i uspostavi mostobran na desnoj obali, a Druga proleterska brigada da se prebaci na prostoriju oko sela Jeleča.

Osnovni zadatak koji je dobila od divizije — da ovlada mostom preko Drine — brigada nije mogla izvršiti pošto je most bio potpuno srušen.

Tako smo se našli pred velikom vodenom preprekom. Nikakvih sredstava nijesmo imali da bismo je savladali. Drina je bila toliko nadošla da ju je rijetko koji seljak takvu zapamtio. Nosila je ogromna stabla i balvane, valjala kamenje i sve drugo na šta je nailazila. Kako je prebroditi? Na to pitanje niko od nas nije znao da odgovori, pogotovo zato što na našoj obali nije bilo splavova i čamaca. Kako i od čega napraviti splavove i čamce? Niko od boraca i starješina brigade nije znao da napravi splav. Čamce smo mogli napraviti jer je u našoj brigadi bilo dosta pomoraca, ali nijesmo znali da li će čamci koje bismo mi napravili moći da se odupru vodenoj stihiji. Na neprijatelja koji je branio desnu obalu Drine nijesmo mnogo mislili, jer nam je osnovni problem bio to kako da predemo rijeku.

Dvadeset devetog marta je stiglo novo naređenje o forsiranju Drine. U njemu je stajalo da je Vrhovni štab naredio da jedinice pod komandom Druge divizije forsiraju Drinu južno od Foče — kod Broda i kod Bastasa. Stoga je Druga proleterska brigada dobila zadatak da forsira Drinu kod Broda, a Treća sandžačka kod Bastasa i sjevernije od njega.

Naša brigada, koja je bila u sredini naših snaga, dobila je zadatak da forsira Drinu na odsjeku sela Trbušnice i Prošanja, a poslije toga da razbije četničke snage i izbije na Gradinu i Okruglicu. Naglašeno je da se predviđa da se poslije forsiranja Drine likvidira fočanski garnizon.

Zadatak je zaista bio takav da pravo rješenje nijesmo mogli smisliti. Ipak je naređeno da se prikupi građa i da se naprave dva čamca, pa da najprije njima pokušamo.

Među borcima smo pronašli one koji su ranije pravili čamce. Jedni su prikupljali građu, drugi pravili spojnice, treći prikupljali alat, i to pod vatrom neprijatelja sa desne obale.

Morali smo srušiti dvije napuštene kuće blizu obale da bismo pribavili daske i eksere. Radilo se i dan i noć. Poslije dva dana rada prvi čamac je bio gotov. U stvari, bila je to dosta primitivna sandolina. Iako smo znali da nam takav čamac ne može poslužiti za forsiranje Drine, ipak smo se odlučili da pokušamo da njime prebacimo uže na desnu obalu. Smatrali smo da bi nam uže veoma mnogo koristilo za organizovanje neke vrste skelskog prelaza. Skinuli smo svu užad sa samara naših tovarnih konja i spojili ih u jedno kako bi mogla da dosegnu do suprotne obale.

Kada je pao mrak spustili smo čamac u vodu, a jedan kraj užeta smo čvrsto privezali za debelo drvo na našoj obali. U čamac su ušla dva najbolja veslača iz brigade. Sve naše misli bile su usmjerene na jedno: da li će čamac izdržati? Sta će biti ako se u mraku sudari s nekim od mnogih balvana koje Drina neprekidno nosi?

Hrabri borci su zaveslali, i čamac se otisnuo. Ubrzo ih više nijesmo vidjeli, a odmah zatim smo osjetili da se uže zateže. Shvatili smo šta se događa i svom snagom povukli uže. Uskoro su se pojavila naša dva veslača čvrsto se držeći za uže. Izvukli su

se na obalu zahvaljujući užetu. Rekli su nam da se čamac u početku normalno ponašao, ali da su ga čim su odmakli (dvadesetak metara) od obale zahvatili matica i talasi. Za Drinu je takav čamac bio igračka. Veslači su bili nemoćni, i čamac se prevrnuo.

Opet smo se našli pred problemom — šta dalje da preduzmemo? Svakodnevno sam osmatrao neprijatelja na desnoj obali i nastojao da procijenim njegovu jačinu, naoružanje i sistem odbrane.

Ispred nas je bilo četiri do pet stotina četnika. Po svemu je izgledalo da su Talijani bili u Foči i u njenoj neposrednoj okolini. U noći su se četnici spuštali u rovove neposredno uz desnu obalu, a u zoru se povlačili na kose ispod Gradine, Okruglice i Crnog vrha. Glavnina četnika je bila u selima Podlupama, Bunovima i Kundacima.

Prvih dana aprila u brigadu je stigao Vladimir Smirnov sa dijelom Pionirske čete Vrhovnog štaba. Zadatak mu je bio da nam pomogne u pravljenju plovnih sredstava za forsiranje rijeke. Ispričali smo mu kako smo prošli sa čamcem i rekli mu da smatramo da mi ne možemo napraviti čamac koji bi se na takvoj Drini mogao održati.

Među seljacima u okolnim selima nije bilo ni jednog koji se bavio splavarenjem. Koga god smo upitali da nam pomogne da napravimo čamce odgovarao je da on o tome ništa ne zna.

Ipak smo počeli da gradimo splav onako kako smo mi znali i umjeli. Opet smo rušili kuće i pri nosili grede, daske, eksere i spojnice. Pravili smo ga uza samu rijeku. Međutim, od samog početka smo ga pravili pogrešno — u vidu izduženog trougla. Računali smo da će šiljak spiava dobro sjeći talase Drine, a desilo se obrnuto.

Splav smo pravili pod neprekidnom četničkom vatrom kojom smo bili obasipani sa druge obale. Poginuo nam je jedan borac, a jedan je ranjen.

Ponovo neuspjeh sa čamcem.

Neko je predložio da pronađemo dva najbolja plivača u brigadi, koji bi pokušali da preplivaju Drinu i prebace uže na drugu obalu. Pretpostavljali smo da bi se pomoću konopca naš splav mogao kre-tata. Javili su se dobrovoljci. Odabrali smo dva najbolja. Za svaki slučaj, naredio sam da im konopac vežu preko prsiju kako bi ga mogli lakše vući za sobom, a u slučaju da ne uspiju — da ih drugovi sa obale izvuku. Pokušao je najprije jedan, zatim drugi, ali bez uspjeha. Da nijesu bili zavezani ni jedan se ne bi izvukao. Zaključak je bio potpuno jasan: Drina se ne može preplivati.

Lijevo od nas, kod Broda, Druga proleterska brigada je pokušavala da što prije pređe Drinu. I danju i noću su borci neumorno gradili provizoran most sastavljen od nekoliko splavova koje je trebalo nasloniti na konstrukciju porušenog mosta. Stvorili su bili i kovačnicu, u kojoj su od željezničkih šina pravili spojnice i klinove kako bi što bolje pričvrstili balvane za most i povezali ih.

S nestrpljenjem smo očekivali vijest od njih, jer naši pokušaji nijesu uspjeli. Noću između 2. i 4. aprila je, najzad taj splav-most spušten u vodu. Drina ga je tako dohvatila da se pri udaru o staru gvozdenu konstrukciju potpuno raspao. Koliko je to bio jak udarac može se samo pretpostaviti. Balvani debeli oko pola metra lomili su se kao da su letvice. Dio mostovne građe zadržao se uza strmu konstrukciju, a drugi dio je rijeka odnijela.

Tako je i taj, do tada najozbiljniji pokušaj propao, Četvrtog aprila ujutro brigadu su obišli komandant i komesar divizije. Zatekli su me kod Prvog bataljona, koji je bio u selu Trošanju.

Pred cijelim bataljonom komandant mi je najoštrije zamjerio zbog, kako je on rekao, nedovoljnog zalaganja oko pripremanja za forsiranje Drine. Kada sam odgovorio da smo preduzeli sve što smo mogli,

komandant je još oštrije reagovao. Rekao je da mu izgleda da naš štab mnogo filozofira a malo radi, da niko od nas nije došao na samu obalu da vidi šta se tamo radi i da na licu mjesta pomogne i preduzme neophodno potrebne mjere. Obraćajući se meni, upitao je da se slučajno ne plašim da siđem na obalu. Odgovorio sam da se ne plašim i da ću mu to odmah i dokazati. Tako reći u trku sam krenuo ka obali, a za mnom je pošao komandant divizije. Kada je to vidio komesar divizije Mitar Bakić, počeo je da viče i na mene i na Peka i da nas poziva da se vratimo. Nijesam se osvrtao na pozive i primjedbe komesarove, već sam produžio prema obali. Vidjeći nas kako trčimo ka obali, komesar Prvog bataljona Vaso Prlja nam se glasno obratio pitanjem da li i ostale starješine treba da pođu za nama. U njegovom pitanju sam osjetio podsmjeh zbog naše nepromišljenosti.

Tako smo komandant divizije i ja sišli pored same Drine. Četnici su nas primjetili i pustili da se što bliže primaknemo, a onda su otvorili vatru. Uskočili smo u jarak pored napuštene kućice. Shvatili smo koliko je sve to bilo nepromišljeno.

Pošto smo se rashladili i izduvali, vratili smo se, ali mnogo opreznije nego što smo se spuštali. Razumljivo, od našeg dolaska na obalu niko nije imao bilo kakve koristi.

Kasnije mi je komesar divizije ispričao da je neki drug čije ime nije htio reći, govorio u štabu divizije da se komanda naše brigade nedovoljno zalagala u pripremama za forsiranje Drine. To je, prema njegovoj izjavi, bio jedini uzrok onakvom Pekovom postupku prema štabu i meni. Nijesam se dalje mnogo interesovao za to, jer je zadatak koji nam je predstojao bio važniji.

Istog dana pred veče u štab brigade je stigao načelnik štaba divizije Jovo Vukotić. Obilazio je Treću sandžačku brigadu i u njoj saznao da u selu Mješaji živi seljak koji je gotovo sav svoj život proveo

u splavarenju Drinom. Poslao je po njega, i on je došao u našu brigadu.

Splavar se zvao Rade. To je bio veoma čestit i pošten čovjek, i uživao je velik ugled u svom selu. Splavarenje mu je bilo gotovo jedini izvor prihoda za izdržavanje mnogočlane porodice. Imao je petoro djece. Od dolaska okupatora nije splavario; živio je od obrađivanja ono malo zemlje što je imao. Nije ga trebalo mnogo moliti da nam pomogne. Rekao nam je da, ako mu budemo pripremili sve što je potrebno, splav može biti za noć gotov. Za prebacivanje preko Drine on je garantovao. Bez obzira na to kolika je i kakva Drina njegov splav će je sigurno prelaziti, tvrdio je Rade.

Iste noći je jedan bataljon sa svim konjima koje je imala brigada pošao na Tisovac da odozgo dovuče balvane. Dužinu i debljinu balvana određivao je Rade. Drugi su pravili spojnice i eksere za povezivanje balvana. Rade je odredio i mjesto za pravljenje spiava i za naše prevoženje na suprotnu obalu. To mjesto bilo je u neposrednoj blizini sela Mješaja, i štab brigade ga je prihvatio kao mjesto za prelazak.

Cijelu noć između 4. i 5. aprila borci su vukli balvane i dovlačili ih uza samu obalu. Do zore smo pribavili dovoljno balvana za jedan splav, a za drugi je trebalo dovući sljedeće noći. Štab brigade je donio odluku da forsiranje počne 6. aprila 1943. u šest časova izjutra. Možda će izgledati čudno to što smo za početak forsiranja odredili baš to vrijeme. Odgovor je prilično kratak: željeli smo da iznenadimo neprijatelja. Do tada smo gotovo redovno napade počinjali noću. I Neretvu smo forsirali noću.

Četnici su bili ubijeđeni da ćemo rijeku forsirati isključivo noću, pa su zbog toga noću i posijedali rovove koje su iskopali na samoj obali. Čim bi sva-nulo, a svitalo je oko pet časova i 30 minuta, oni bi se u grupicama povlačili prema selima i kosama iznad Drine. Otkad smo izbili na Drinu to se svakodnevno

ponavljalo. Dakle, bili smo gotovo potpuno sigurni u to da će tako biti i šestog aprila.

U prilog našoj odluci išlo je i to što je svakog jutra magla pokrivala korito Drine, a dizala se tek između devet i deset časova. Prema tome, računali smo da će nas gusta magla štititi najmanje tri sata i da se može desiti, ako budemo pravilno radili, da nas za sve to vrijeme neprijatelj ne primijeti.

Za izvršioca forsiranja bio je određen Drugi bataljon.

Potanko smo sa štabovima bataljona utvrdili plan forsiranja, posebno sa štabom Drugog bataljona. Pošto nam je splavar Rade rekao kolika je, približno, nosivost spiava, dogovorili smo se da se u početku prebacuju po dvije puškomitraljeske trojke. Za svaku od njih bio je predviđen i pravac kretanja. Uglavnom, trebalo je da se poslije prebacivanja kreću jarugama prema Gradini, Krušičkom brdu i Okruglici i da zaposjednu kose u samom četničkom rasporedu. Zabranjeno je bilo otvarati vatru sve dok se magla ne digna, osim u samoodbrani i ako budu ranije otkriveni. Bili su razrađeni i plan podržavanja forsiranja i plan otvaranja vatre iz svih oruđa koja su dejstvovala s naše obale.

Dakle, petog aprila bilo je spremno sve osim spiava koji se morao graditi noću, i to na samoj vodi.

Da bismo koliko-toliko zaštitili ljude koji grade splav, i da bismo zamaskirali mjesto na kom će se splav graditi, noću između 4. i 5. i 5. i 6. aprila smo bili postavili na samu obalu, na svakih pedeset metara, manje grupe boraca. Zadatak im je bio da ponesu po jednu dasku i čekić, ili bilo kakvu gvozdenu polugu, i da po svu noć lupaju u daske. Kada je pao mrak odjekivala je strahovita lupa cijelim sektorom naše brigade.

Četnici su se sjurili na samu obalu. Svu noć su tukli mjesta s kojih se čula lupnjava. Dovikivali su

nas i pitali da li smo poludjeli i što to radimo. Petog aprila izjutra nijesu nikoga primjetili na obali jer su se naši borci u svanuće povukli. Zaključili su, vjerovatno da nam je bila namjera da im cijele noći ne damo da spavaju, i to na samoj obali, kako bismo ih što više iznurili.

Kada se sljedeće noći ponovila lupnjava, manje ih je došlo na obalu i manje su pucali. Istina, i te su noći s vremena na vrijeme otvarali vatru na mjesta s kojih se čulo lupanje.

Na jednom od tih mjesta, kod sela Mješaja, splavar Rade i borci Drugog bataljona su pravili splav. Balvani su dovlačeni na vodu i povezivani. Radeći na splavu, poginuo je jedan borac. Pogodio ga je puščani metak sa suprotne obale, ali se posao ni za trenutak nije obustavio.

Pred samu zoru splav je bio gotov. Predviđanja splavara su bila tačna. Splav je mogao ponijeti samo šest naoružanih boraca, 2 veslača i kormilar. Dakle, ukupno 9 ljudi. Eto, s tim sićušnim splavom trebalo je forsirati nabujalu Drinu.

Borci Drugog bataljona su se u toku noći prikupili u neposrednoj blizini mjesta za prelazak, i formiranje puškomitraljeskih trojki, bilo je potpuno završeno.

Cim je svanulo pala je gusta magla, i četnici su se, psujući i nas i našu lupnjavu, povukli sa obale.

Šestog aprila 1943. tačno u šest časova prvih šest boraca iz Prve čete Drugog bataljona se, sa dva puškomitraljeza, popelo na splav. Predvodio ih je drug Boško Zunić. Dva borca veslača prihvatila su se vesala, a sigurna ruka splavara Rada čvrsto je stegla kormilo.

Splav se otisnuo i ubrzo izgubio sa vidika ostalih boraca koji su bili na našoj obali.

U početku su se čuli zaveslaji, ali je i njih bučna Drina prigušila. Da li ćemo uspjeti? — pitao se svako od nas. Šta će biti ako su se četnici prikupili na dru-

goj obali, ili ako ih neka njihova patrola primijeti? Da li će splav izdržati i koliko im je vremena potrebno za odlazak i povratak?

Bilo je prošlo desetak minuta otkako su se borci otisnuli, a sa rijeke, sa suprotne obale, ništa se nije čulo.

Splav sa veslačima i splavarom stigao je na mjesto s kojeg je pošao. Šest naših boraca bilo je na suprotnoj obali. Na pomolu je bio još jedan velik uspjeh naše brigade.

Prebacivanje se nikako nije moglo ubrzati, jer je snažna Drina veoma mnogo zanosila splav i on je išao nizvodno. Da bi se vratili na mjesto s kojeg su pošli borci su morali da odvuku splav nekoliko desetina metara uzvodno na suprotnoj obali. S obzirom na brzinu prevoženja, pod najpovoljnijim uslovima smo svakog sata mogli imati na desnoj obali osamnaest boraca više. Prebacivanje je dakako išlo sporo, ali su borci nosili efikasno oružje, te su oni koji su se bili prebacili činili prilično jaku snagu. Priželjkivali smo da magla potraje što duže, jer bismo u tom slučaju sigurno uspjeli.

Tek oko deset časova magla se počela dizati i to naglo. Četnici su primijetili splav i sa prilične daljine su otvorili vatru. Njihove manje grupice su se uputile prema obali kako bi nas onemogućile da se dalje prebacujemo.

U tim trenucima je na desnoj obali bilo više od 60 naših boraca. Oni su se bili rasporedili po samoj obali i po kosama duboko u četničkom rasporedu. Kao po komandi, svi su odjednom otvorili vatru. I mi smo s naše obale otvorili vatru.

Dolina Drine se prolomila od neobično jake vatre. Naš top, naši minobacači i teški mitraljezi precizno su tukli ciljeve. Četnici su bili potpuno iznenađeni, te se nijesu mogli srediti. Po grupicama su tumarali čas tamo čas ovamo. Izgledalo je da su ih najviše zbunili naši puškomitraljesci koji su tukli s

raznih strana na desnoj obali. Ubrzo su i četnici koji su bili pošli prema obali počeli da odstupaju.

Nije dugo potrajalo, a sa Crnog vrha se oglasila talijanska baterija. Dobro su bili osmotrili splav i mjesto s kojeg smo se prebacivali, te su artiljerijske granate počele da padaju po obali i po samoj rijeci — oko spiava.

Međutim, prebacivanje se nastavljalo na isti način i istom brzinom kao i do tada. Na splavu je bilo nekoliko ranjenih, a među njima i splavar Rade. Iako je bio lakše ranjen u nogu, ostao je na splavu. Bez njega bi nam bilo veoma teško. On je jedini pozna-
vao Drinu i njene ćudi. Vješto je vodio splav s jedne na drugu obalu. Naši borci koji su bili na desnoj obali ubrzo su rastjerali četnike, te su se ovi u priličnom neredu povukli prema Talijanima na Crni vrh i u Šćepan-Polje, tako da je mjesto s kojeg smo se otiskivali tukla jedino talijanska artiljerija.

Oko 12 časova, kada su se počeli prebacivati borci našeg Prvog bataljona, i ja sam se popeo na splav.

Razgovarao sam sa splavarom o njegovoj rani. Rade se nije plašio smrti — jedino mu je bilo stalo do toga da pomogne našim borcima. Bio je ubijeden u pravednost naše borbe i činio je sve da nam pomogne. Bio je oličenje našeg hrabrog čovjeka, njegove neustrašivosti. Kada sam u septembru iste godine ponovo prolazio kroz Foču sa Četvrtom crnogorskom brigadom, zainteresovao sam se za našeg dragog saborca, splavara Rada Ćosovića i poslao jednu patrolu po njega. Međutim, njega više nije bilo. Seljaci su nam rekli da su u petoj neprijateljskoj ofanzivi u njihovo selo naišli četnici i da su odveli Rada i zaklali ga. Tako je završio taj divni i hrabri rodoljub sa obale Drine.

Tek kada sam prešao na desnu obalu Drine poslao sam izvještaj štabu divizije.

Neprijatelj je u tim borbama ostao bez priličnog broja ljudi — izginuli su. Sem toga, zarobili smo 15

četnika, nama su 4 borca poginula, a 6 je ranjeno. Poginuli su i komesar Druge čete Zdravko Bego, bolničarka Marija Škundrić i komandir voda Vojin Brkić.

Sedmog aprila prije podne u štab brigade su stigli komandant i komesar divizije, a s njima i članovi štaba Druge proleterske. Ljubili su nas i čestitali brigadi na izvršenom zadatku. Rekli su nam da će predložiti Vrhovnom štabu da se naša brigada pohvali. Tada sam se sjetio i zanimljivih borbenih znakova koje nam je nekoliko dana ranije bio dao štab divizije. Jednog dana znaci su bili: Drina — prepreka. A sljedećeg: prelaz — pohvala.

Već sutradan je brigadi stigla i pohvala druga Tita: »U ime Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije izražavam priznanje i zahvalnost borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima Druge dalmatinske brigade Druge divizije za odlično izvršenu zadaću prilikom organiziranja prebacivanja preko Drine.

Tu ste se, sinovi Dalmacije, pokazali kao dostojni potomci vaših slavnih predaka, slobodarskih sinova plavog Jadrana«.

Bili smo oduševljeni. Ponosili smo se time što smo izvršili zadatak i što smo dobili pohvalu od našeg vrhovnog komandanta.

Pesnik i borac Vladimir Nazor, oduševljen tim uspjehom brigade, napisao je poruku Dalmatincima i pjesmu o njima.

Poslije forsiranja Drine često sam slušao borce naše brigade i drugih brigada kako pričaju o tome koja je brigada naše divizije pogodna za izvršenje ovog, a koja za izvršenje onog zadatka. Govorili su: ako treba zauzimati grad za taj zadatak je najpogodnija Druga proleterska, jer su njeni borci majstori za privlačenje gradu i za to da osvajaju kuću po

kuću. Ako treba jurišati na neprijatelja — onda će to najbolje izvesti Četvrta crnogorska, ona tako juriša da će se bilo koji neprijatelj pred njom teško održati. A ako treba forsirati rijeke — onda je tu Druga dalmatinska, koja je za to postala majstor.

Istog dana kada je štab divizije stigao kod nas dobili smo zadatak da prostoriju Crni vrh — Brod očistimo od manjih grupa neprijatelja, koje su se tamo još nalazile, pa da se zatim, radi kraćeg odmora, vratimo na prostoriju selo Bunove — selo Kunduci.

Sedmog i osmog aprila brigada je ovladala Crnim vrhom, a jedan njen bataljon je ušao u Foču. Na Crnom vrhu su bili samo četnici, pošto su se Talijani blagovremeno povukli u tvrđavu na desnoj obali Čehotine.

U borbama sa četnicima na Crnom vrhu zaplijenili smo od njih arhivu i lični dnevnik komandanta četničke brigade kapetana Čirila Dimitrijevića.

Poručnika Čiru Dimitrijevića odlično sam poznao. Bili smo u staroj jugoslovenskoj vojsci u istom puku, a kratko vrijeme i u istoj četi kao komandiri vodova. Neko vrijeme smo stanovali u istoj kući.

Pričao mi je da je sin siromašnog seljaka iz nekog sela u Makedoniji. Još dok je bio sasvim mali on i sestra ostali su bez oba roditelja. Oboje su pošli u pečalbu. Sestra se zaposlila kod nekoga kao služavka, a on je dospio u Vojvodinu, gdje je seljacima čuvao svinje. Nekako je završio četiri razreda osnovne škole, a poslije je stupio u podoficirsku školu. Položio je i oficirski ispit i stao u red »soldatske elite«. Izgleda da je kasnije sve zaboravio — i nekadašnju sopstvenu bijedu i bijedu mnogih pečalbara iz rodnog mu sela.

Čitao sam njegov dnevnik i vidio da je u vrijeme bitke na Neretvi sa svojim četnicima šetao po Mostaru i da je posjećivao neke naše zajedničke pozna-

nike. Učestvovao je u borbi na Neretvi i na mnogim drugim mjestima ratujući protiv naše vojske.

Pročitao sam i kopiju njegove molbe koju je bio uputio Draži Mihailoviću kao »ministru vojske u otadžbini«, te vidio njegovo putešestvije od 1941. godine.

Odmah po kapitulaciji stare Jugoslavije bio je zarobljen i odveden u logor u Njemačku. Tamo se javio da je Bugarin, i pušten je. Čim je stigao u Beograd prijavio se Nediću i stupio u njegovu vojsku. Zbog »zasluga« Nedić ga je unapredio i postao je kapetan II klase. Kasnije je napustio Nedića i došao kod Draže u četnike.

U molbi je najvažniji bio zahtjev da mu Draža Mihailović prizna kapetanski čin koji je dobio od Nedića zbog usluga koje je on učinio četnicima dok je bio u Nedićevoj vojsci. Da bi to dokazao on navodi to u čemu se sastojala njegova saradnja sa četnicima u borbi protiv partizana, zatim kada je i koliko municije dostavio četnicima itd.

Bilo mi je neobično krivo što je uspio da umakne našim borcima jer bi, vjerujem, razgovor između nas dvojice u takvoj situaciji bio veoma zanimljiv.

I dnevnik i molbu kapetana Dimitrijevića dostavili smo štabu divizije, a ovaj — Vrhovnom štabu, jer se iz dnevnika neobično jasno vidjelo da četnici sarađuju sa nedićevcima, ustašama, Nijemcima i Talijanima.

Dok je glavnina Druge divizije (Druga proleterska i Druga dalmatinska) bila usmjerena prema Foči i Čehotini da bi likvidirala neprijateljev garnizon u Foči, prema Čelebiću je bila upućena samo Treća sandžačka brigada.

Oko 2.500 četnika Pavia Đurišića iskoristilo je takav raspored Druge divizije i do 13. aprila uspjela da Treću sandžačku brigadu potisnu do Potpeći. I pored toga što je Druga proleterska 13. i 14. aprila preduzela protivnapad, i što se Treća sandžačka upor-

no borila a dva naša bataljona se angažovala prema Zavajtu, četnici su do 17. aprila izbili na liniju Humić—Bakić—Slabić—Gradina, i samim tim je mostobran na Drini kod Broda bio ugrožen.

U takvoj situaciji morao se obustaviti napad na Foču. Gotovo cijela Druga divizija i dijelovi Prve pošli su u napad na četnike.

Kako je bilo određeno, napad je počeo 17. aprila u 24 časa. Najjači otpor neprijatelj je pružio pred frontom Druge proleterske brigade, gdje su se nalazila i naša dva bataljona.

U tim borbama je poginulo nekoliko naših boraca, a više ih je ranjeno. Među poginulima je bio i borac Druge čete Drugog bataljona Sabit Begeta. Onda kada su se vodile najkrvavije borbe u dolini Neretve i kada se Druga dalmatinska brigada pripremala za forsiranje Neretve, Begeta je izašao iz Konjica i stupio u naše redove. Kod kuće je ostavio ženu i četvoro djece. U selu Slatini u dolini Rame došao je u štab Drugog bataljona i zamolio da bude primljen kao borac naše brigade. Izjavio je da je po zanimanju radnik i da više ne može ostati po strani i mirno gledati šta sve okupator i njegove sluge ustaše i četnici rade. »Biće mi naročito drago ako se kao Hercegovac budem mogao boriti zajedno sa drugovima iz Dalmacije«.

Primljen je i postao borac Druge čete. Onako prosijed, uvijek se mogao zapaziti da je među prvima i u patroli i u jurišima. Na žalost, Begeta je u jednom jurišu protiv četnika (na Bakući) ubrzo junački poginuo.

Zahvaljujući brzom prodoru i upadu Sedme krajiške brigade u Čelebić, pozadi glavnih četničkih položaja, kao i jakom pritisku sa fronta, četnici su bili razbijeni i primorani da odstupaju preko Tare. Od tada oni više nisu bili ozbiljan protivnik, jer im je u tim borbama zadat udarac od kojeg se nikad više nisu oporavili.

BLOKADA FOČE

Po naređenju Vrhovnog štaba, Prva i Druga divizija produžuju da nastupaju prema Sandžaku i Crnoj Gori, a za blokadu fočanskog garnizona određena je Druga dalmatinska brigada.

Foču su branili bataljon »Aosta« iz talijanske divizije »Taurinenze«, baterija topova i stotinak četnika pod komandom Vojislava Lukačevića. Utvrđenje je bilo iznad same Foče na desnoj obali Čehotine. Da smo imali samo bateriju topova sa dosta municije siguran sam da se garnizon ne bi mogao održati ni dva dana, a ovako smo morali zadržati cijelu brigadu kako bismo neprijatelja držali u blokadi.

Talijani su gotovo cijelu kosu prerovali kao krstice. Imali su veoma mnogo saobraćajnica i podzemnih hodnika. Jedna od njih je vodila čak do Čehotine — kako bi se mogli snabdijevati vodom. Svi bunkeri su bili od kamena, betona i gvožđa.

Cijelo uporište je bilo opasano debelim zidom sa puškarnicama, a nešto dalje i visokim preprekama od bodljikave žice. Svuda oko žice je teren bio potpuno raščišćen, tako da se niotkud nismo mogli neprimjetno privući.

Municije su imali dosta, te je prvih dana blokade uopšte nijesu štedjeli. Neprekidno su nas tukli iz artiljerijskih oruđa, minobacača i mitraljeza. Vatru su bili savršeno organizovali, tako da na prilazima uopšte nije bilo mrtvih uglova niti netučenog prostora.

Brigada nije dobila naređenje da likvidira garnizon u Foči, ali smo i pored toga svakodnevno razmišljali o tome. Međutim, pošto odgovarajućih sredstava nijesmo imali, nijesmo se smjeli usuditi da bilo što ozbiljnije preduzmemo. Plašili smo se neuspjeha i suviše velikih gubitaka.

Osnovna naša zamisao je bila da ih što više uznemiravamo kako bi istrošili municiju. Sem toga, smatrali smo da ćemo čvrstom blokadom postići to da im

nestane hrane. Samo manje snage brigade sa automatskim oružjem bile su oko utvrđenja, a glavnina se uglavnom odmarala i bila je spremna da ako neprijatelj pokuša da se probije — interveniše. Kako smo bili sigurni u to da Talijani mogu pokušati da se probiju samo u pravcu Goražda, dva naša bataljona su bila postavljena na tom pravcu.

Naši dijelovi koji su bili određeni za neposrednu blokadu neprekidno su uznemiravali Talijane tako da se ni jedan vojnik danju nije smio pojaviti van bunkera ili zaklona. Nekoliko puta smo ih tukli i minobacačima, ali, na žalost, municije nije bilo dovoljno. I noću smo ih uznemiravali, te ni jedne noći nijesu bili sigurni da će je provesti na miru.

Počeli smo da se pripremamo za proslavu međunarodnog radničkog praznika 1. maja. Među prvima koji su htjeli da obilježe praznik bili su omladinci Prvog bataljona. Oni su 19. aprila pozvali sve bataljone da se takmiče u ovome: koji će omladinac, vod, četa ili bataljon uništiti više neprijatelja sa što manje metaka; koji će bataljon održati više bataljonskih sastanaka radi vojno-političkog izgrađivanja boraca i koji će bataljon biti disciplinovaniji i bolje vojnički izgledati.

Nemam podataka o rezultatima tog takmičenja, koje su prihvatili svi bataljoni i marljivo sproveli. Znam samo toliko da je u štednji municije postignut veoma dobar rezultat.

Da bi se garnizon što duže održao, talijanski avioni su svakodnevno bombardovali naše položaje. Tukli su gotovo sva sela u okolini i sve jaruge i položaje za koje su pretpostavljali da se mi u njima nalazimo. Jednog dana su bombardovali i štab brigade u selu Biokovima. Jedne bombe su bile teške 50 a druge 100 kilograma, ali niko od nas nije stradao (mada je kuća u kojoj smo bili — pogođena). Imali smo odlično organizovanu osmatračku službu, te čim

bi se avioni pojavili davan je ugovoreni znak i svi su se sklanjali u rovove i skloništa.

Pored bombarderske svakodnevno je dolazila, i to obično pred mrak, i transportna avijacija. Avioni su opkoljenima u tvrđavi bacali hranu i municiju. Pošto su se u tim prilikama spuštali prilično nisko, tukli smo ih mitraljezima. Prilikom spuštanja paketa i padobrana posade aviona nijesu uvijek bile najpreciznije. Često bi poneki paket pao na našu stranu ili na »ničiju zemlju«, te bi već u prvi mrak nastajala prava trka oko toga ko će se prije domoći paketa.

Jednom je padobran s teretom pao na samu žicu koja je opasivala utvrđenje. Čim je pao mrak naša patrola je pošla da ga uzme prije nego što Talijani stignu da ga odnesu. Međutim, i naši i Talijani su prišli žici u isto vrijeme. Jedni na druge su otvorili vatru. Talijani su pobjegli, i naši su donijeli paket u četvrtu. Kada su otvorili bili su zaprepašćeni — u njemu su bile samo ostije sa molitvenicima namjenjenim za pričest Talijana u utvrđenju. Najviše su se ljutili drugovi iz patrola. Oni nijesu bili ljuti samo zbog toga što su zbog ostija mogli poginuti već najviše zato što su se namučili noseći paket i nadajući se da je u njemu municija, ili konzerve.

Drugom prilikom je u paketu nađen ogroman snop »Glasa Crnogorca«, lista crnogorskih četnika, koji je ovog puta, vjerovatno, bio namijenjen Lukačeviću i njegovim četnicima koji su u tvrđavi pravili društvo Talijanima.

Dvadeset prvog aprila smo obaviješteni od štaba naše divizije da se Nijemci prikupljaju u Goraždu i da će nastupiti lijevom i desnom obalom Drine prema Foči. S tim u vezi naredili smo bataljonima koji su bili sjeverno od Foče da neprekidno osmatraju dolinu Drine, osobito prema Ustikolini, kako bi eventualno kretanje neprijatelja u tom pravcu na vrijeme primijetili. Posebno smo motrili na pravac Foča—Crni vrh, jer smo pretpostavljali da će Talijani kada

se Nijemci približe izvršiti ispad u tom pravcu kako bi ovladali mostom kod Broda, što mi nikako ne bismo smijeli dopustiti.

Tek krajem aprila Nijemci su se dogovorili s Talijanima da zajednički nastupaju prema Foči. Da bi sigurno sprovedi svoju zamisao u život, Nijemci su formirali grupu »Rogatica« u čijem su sastavu bili 369. puk sa 2. i 4. bataljonom, 2. bataljon 750. puka, jedna protivtenkovska četa i dvije pionirske čete. Talijani su odredili ove snage: 3. alpski puk iz divizije »Taurinenze«, 57. bataljon »crnih košulja« i 3. bataljon 383. pešadijskog puka. Sve te snage bile su objedinjene i stavljene pod komandu štaba 369. nje-mačke divizije. Prema Foči su pošle 2. maja.

Čim je to saznao, vrhovni komandant je, 3. maja uputio ovo naređenje našoj brigadi:

»Obaviješteni smo da su neprijateljevi tenkovi iz Goražda prodrli do stanice u Foči, iz čega se vidi da je neprijatelj riješio spasti garnizon u Foči preko Goražda. U vezi s tim naređujem da vaša II brigada uporno štiti pravac eventualnog neprijateljskog nadiranja preko Čehotine sa ciljem zaposjedanja Crnog vrha—Broda i ugrožavanja naših bolnica na prostoru Čelebića. Jedinice VI bosanske brigade dužne su sadejstvovati ovoj vašoj odbrani. U istom cilju biće iskorištene i jedinice koje se nalaze sa lijeve obale Drine. Most na Drini u Foči stavite pod vašu mitraljesku i bacačku vatru u slučaju neprijateljskog prodiranja preko njega. No, to ne znači da vi morate po svaku cijenu spriječiti bjegstvo garnizona iz Foče, već je jedini vaš zadatak da branite prilaze na lijevu obalu Čehotine, a isto tako i u zajednici sa VI bosanskom brigadom da spriječite pokret neprijatelja preko Slatine i Čajniča u pravcu Pljevlja«.

Preduzeli smo sve što je bilo u našoj moći da izvršimo to naređenje. Ali neprijatelj je bio toliko jak da je — i pored toga što smo mi pružali otpor na Bojčinom brdu, Korijenu i na položajima nepo-

sredno oko Foče — ipak uspio da prodre u grad 4. maja oko 10 časova.

Sutradan su u Foču ušli i Talijani, i zajedno sa bataljonom »Aosta«, koji je do tada bio u tvrđavi, povukli su se u Goražde. Prema zvaničnim talijanskim izvještajima, taj je bataljon za vrijeme blokade pretrpio ove gubitke: trojica su poginula, a 29 je ranjeno. Među ranjenicima su bila 2 oficira. Mi smo mitraljeskom vatrom oštetili dva neprijateljeva aviona, a minobacačkom vatrom smo zapalili baraku za stanovanje u tvrđavi.

Prvih dana maja pojavio se prvi broj lista naše brigade »Dalmatinski udarnik«. List je pokrenuo Vojo Kovačević, koji je tada bio rukovodilac politodjela brigade. Na sastanku štaba i politodjela svi smo odobrili Kovačevićev predlog.

Predah brigade je bio iskorišćen za intenzivan vojnički i politički rad, pa i za pripremanje prvog broja našeg lista. Vojo je prikupljao članke i sredi-vao ih, a zagrebački slikar Đuro Tiljak, koji je tada bio u našoj brigadi, uradio je sve crteže i list tehnički opremio. Bili smo veoma zadovoljni kada se list pojavio, tim više što je izišao baš u vrijeme kada smo proslavljali 1. maj 1943. godine.

Uvodnik o 1. maju napisao je drug Vojo, o političkom radu u brigadi pisao je zamjenik komesara Jovo Kapičić, a o stanju u Dalanciji, radu Partije i početku oružanog ustanka 1941. godine pisao je komesar brigade Ante Jurlin Marko. Ja sam napisao kratak pregled i analizu borbi koje je do tada brigada vodila. Napisao sam, pored ostalog, i ovo:

»I kao zadnja i najveća borba u pogledu vojnog razvoja naše brigade dolazi prelaz preko Drine. Smjela i vojnički savršeno izvedena akcija zbunila je i iznenadila neprijatelja. Neprijatelj je demoralisan i pomalo odstupa. Drina, jedna od najbržih rijeka u našoj zemlji, pod tehnički vrlo teškim uslovima je savladana. Naše jedinice se nalaze oko Foče i pro-

diru u sam grad. Zadatak je riješen slično onom kod Jablanice, samo još pod težim uslovima.

Kao nagradu i priznanje za ovu izvedenu akciju naša brigada je dobila najveći dar, pohvalu našeg vrhovnog komandanta druga Tita.

»Hrabri dalmatinski ribari prvi su se prebacili splavovima preko Drine, napadajući i čisteći neprijateljske bunkere na desnoj obali Drine, omogućili su prelaz ostalim jedinicama naše vojske«, kaže se u ovoj dnevnoj zapovijesti.

Mi moramo nastojati da i ubuduće opravdamo povjerenje koje nam je ukazano. Moramo izvršavati sve zadatke koji nam budu postavljeni, jer ćemo se samo na taj način odužiti našem narodu i ispuniti zavjet koji smo dali na dan formiranja brigade... Ne smijemo se zavaravati da smo već stali u red naših proleterskih brigada. Nama je još potrebno naučiti i usavršiti vještinu vođenja jedinica. Naša hrabrost mora biti povezana i sa umješnošću, dovitljivošću i snalaženjem u svakoj situaciji. Štednja municije i što je moguće bolje korišćenje zemljišta još stoji kao problem pred našom brigadom. Produžimo rad na našem vojnom usavršavanju. Ne žalimo trud na tom poslu, jer ćemo samo tako postići ono što nam je još potrebno«.

Prilično prostora u listu zauzimale su vojne, odnosno borbene pouke. Pisao ih je komandant Prvog bataljona Periša Grujić. Bilo je priloga i o tome kako smo do tada izvršavali borbene zadatke. O forsiranju Drine pisao je zamjenik komesara Drugog bataljona Salko Fejić. Objavio je članak pod naslovom »Mi i splavar Rade preći ćemo sve«.

Bilo je priloga o borcima koji su se u nekoj od borbi istakli, pa i upozorenja nekima da ne istrčavaju suviše u borbi. Tako je jedan drug pisao i o komandiru Bošku Žuniću. Pisao je da je Boško uvijek među prvim u streljačkom stroju. Drinu je prešao među prvim. U odbijanju četničkog napada takođe je bio

među prvima. Članak je završen riječima: »Čuvaj se. Druže Boško, jer si potreban tvojoj četi«.

Toplo se pisalo i o palim borcima brigade: o Jovu Martiću, zamjeniku komandanta brigade, Slobodanu Macuri Bondu, komesaru Prvog bataljona, Sabitu Begeti, borcu Drugog bataljona; Mariji Terzić, bolničarki Druge čete Četvrtog bataljona itd.

Poslije ulaska Nijemaca u Foču brigada je posjela za odbranu kose na lijevoj obali Čehotine od Drine, po sjevernim padinama Crnog vrha i Kumića i skoro neprekidno vodila borbe sve do 12. maja. To je bilo prvi put od formiranja brigade da su se njeni borci susreli na bojnom polju sa Nijemcima. Sve je interesovalo to kakvi su oni kao borci i kakvu taktiku primjenjuju. Već prilikom prvih sukoba pokazalo se da su nešto drukčiji od Talijana i da sprovedu drukčiju taktiku i u napadu i u odbrani. Posjedanje položaja i na zadnjem nagibu i nastupanje jarugama bile su novine koje su Nijemci često primjenjivali. Međutim, već u prvim borbama su svi naši borci uvidjeli da se i s Nijemcima mogu uspješno nositi.

Na položajima iznad lijeve obale Čehotine pri-gada je sljedećih nekoliko dana gotovo na svim pravcima vodila teške i uporne odbrambene borbe. Naročito oštre borbe su se vodile oko Crnog vrha. Dvanaestog maja je jedan njemački bataljon izvršio ispad iz Foče u dolinu Čehotine. Koristeći se mrakom i jutarnjom maglom dio njegovih snaga je uspio da se provuče između naša dva bataljona i da potokom koji se uliva u Čehotinu izbije do sela Krušćice, u kom je bio štab naše brigade. Vjerovatno obaviješteni od četnika o tome gdje se smjestio štab brigade, Nijemci su prvim rafalima iz šaraca rešetali kuću u kojoj je bio štab. Bilo je neophodno potrebno izaći što prije, jer se moglo desiti da se kuća zapali.

Privukao sam se vratima i osmotrio dokle su Nijemci stigli i odakle nas tuku. U isto vrijeme je

počela borba u dolini Čehotine na frontu naša dva bataljona. Nijemci su namjeravali da nas potpuno iznenade jednovremenim napadom s leđa i sa fronta, a napadom na štab brigade nastojali su da onemoguće preduzimanje bilo kakvih protivmjera.

Od kuće do najbližeg mrtvog ugla bilo je samo pedesetak metara. Naredio sam da se pojedinačno pretrčava. Iskakali smo iz kuće jedan po jedan i pretrčavali brisani prostor. Pretrčavalo se pod neprekidnom puškomitraljeskom vatrom, te je čudno što niko nije poginuo. Jedino je teže ranjen (u nogu) kurir Majevičke brigade, koji je, u štab stigao nekoliko minuta ranije. Došao je da nas obavijesti da je brigada stigla iznad nas na Okruglicu. Pošto sam ja iza njega pretrčavao, našao sam ga iza jednog kamena s prelomljenom nogom. Prve njegove riječi bile su: »Druže komandante, molim te, nemojte me ostaviti«. Otvoreno mi je rekao da se plaši da ga ne ostavimo zato što nije iz naše brigade. Vratio sam nekoliko kurira, i oni su ga nešto kasnije prenijeli u njegovu brigadu.

Član Politodjela brigade Eli Finci pokazao mi je kuda mu je u pretrčavanju metak prošao: proletio je s kraja na kraj prsiju kroz bluzu i košulju a kožu nije ni zakačio.

Ubrzo smo organizovali protivnapad. U njemu su sudjelovali dijelovi naše i Majevičke brigade. Protivnapad je izveden niz padine Okruglice i sa druge strane sela. Nijemci su ubrzo razbijeni i u potpunom neredu su odstupili prema Čehotini. Gonili smo ih do same Čehotine. Dakle, tom prilikom su naši borci vidjeli da Nijemci znaju i da nastupaju, ali i da panično odstupaju i bježe kada se umješno i proleterski dočekuju.

Nismo ih mogli dalje goniti prema Foči pošto smo primili naređenje da krenemo prema Crnoj Gori.

POKRET U CRNU GORU

Istog dana smo izdali naređenje da se krene. Naše položaje oko Foče preuzela je Majevička brigada.

Pošto je neprijateljeva avijacija bila neobično aktivna, išli smo uglavnom noću. Uz put smo naišli i na Vrhovni štab. Svratio sam do njega da se javim i da usmeno obavijestim štab o stanju kod Foče.

Primio me je vrhovni komandant drug Tito. Potanko sam mu objasnio situaciju oko Foče i stanje u brigadi u vojnom i političkom pogledu. Drug Tito mi je saopštio da je donesena odluka da sadašnji komesar brigade Ante Jurlin Marko ode na drugu dužnost, a da je za novog komesara određen Mate Ujević, koji će uskoro stići i primiti dužnost. Na kraju mi je rekao da su oni potpuno zadovoljni stanjem i razvojem naše brigade i da je neophodno potrebno u tom pravcu i dalje raditi.

Što se tiče neprijatelja, nastavio je drug Tito, po svemu izgleda da će uskoro preduzeti novu ofanzivu na naše snage jer se i dalje primjećuju njihovi pokreti i koncentracije snaga kako na našem pravcu tako i lijevo i desno od nas.

Na tom maršu Druga dalmatinska brigada se prvi put srela sa svojim velikim pjesnikom i rodoljubom Vladimirom Nazorom. Bio je to zaista dirljiv susret. Nazor se neobično radovao uspjesima Dalmatinaca na Neretvi i Drini i od sveg srca im čestitao. Isticao je da je posebno radostan zato što je brigadu pohvalio vrhovni komandant zbog uspješnog forsiranja Drine. Pričao je da je i on još mlad kada vidi što njegovi Dalmatinci u borbama čine, a da nije toga — brzo bi ostario.

Na glavi je imao šešir s velikom petokrakom zvijezdom, koja mu je katkad bila sa strane, katkad pozadi — u zavisnosti od toga kako bi šešir stavio

na glavu. Pohvalio nam se da je od Peka dobio mulu koja može da ponese sav njegov prtljag. Kako on reče: »Sto više tovariš, to mula više nosi«. Dobio je i zarobljenog Talijana za konjovoca, pa se od sada ne mora brinuti o tome da li će mu nešto od ličnog prtljaga uz put ostati. Jedino je stavljao primjedbe na račun lične pratnje i obezbjeđenja. Reče nam, u šali, da šofere nikada nije simpatisao, a, da, eto, sada ima u pratnji drugove koji su, gotovo svi, po zanimanju šoferi.

Na rastanku nam je poželio sve najbolje i rekao da će uzjahati tek kada mi odemo — da ga ne bismo vidjeli kako se penje na konja. Tiho nam je šapnuo da sam ne može ni da se popenje na konja, već mu pomažu drugovi iz pratnje.

Četrnaestog maja brigada je stigla u Zabljak.

U brigadnoj komori imali smo desetak starijih ljudi iz Crne Gore koje su četnici svojevremeno mobilisali i doveli do Drine. Za vrijeme forsiranja Drine predali su se našim borcima i izjavili da su ih četnici nasilno povelili sa sobom. Bilo je među njima i takvih koji su se sami javili da idu s četnicima umjesto sinova, jer je jedan morao poći. U borbi protiv nas nijesu učestvovali i, kako su sami govorili, nijesu na nas ni metka opalili. Pozvao sam ih i rekao im da mogu slobodno ići svojim kućama i da od njih samo jedno tražimo — da o nama pričaju istinu — ono što su sami vidjeli, jer su bili s nama više od mjesec dana.

Većina od njih je tako i postupila: zaista su pričali istinu o nama i našim uspjesima. Međutim, čim su četničke glavešine za to saznale, pohapsile su ih i predale Talijanima, a ovi su ih odveli u logore i zatvore.

U Boan smo stigli 15. maja ujutro. Tu je bio štab Druge divizije. Odmah smo se javili u štab i iznijeli naš rad za sve vrijeme za koje je brigada

bila odvojena. Poslije toga je komandant divizije izvršio smotru brigade.

Po predaji raporta i obilasku stroja govorili su komandant i komesar divizije. Rekli su nam da je naša brigada postala veoma dobra jedinica i da je u posljednje vrijeme dobro izvršavala sve zadatke koje je dobijala, ali da treba i dalje neprekidno raditi kako bi bila još bolja.

Istog dana nam je naređeno da u toku sutrašnjeg dana produžimo put preko Krnje Jele na Sinjajevini. Zadatak nam je bio da presiječemo komunikaciju Mojkovač — Kolašin.

Niko od nas nije znao da je baš toga dana počela peta neprijateljska ofanziva.

Sedamnaestog maja 1943. godine komesar divizije je u Krnjoj Jeli održao savjetovanje s partijskim rukovodiocima naše brigade o radu partijske organizacije u brigadi.

U izvještaju o tom savjetovanju koji je komesar divizije dostavio Centralnom komitetu KPJ kaže se i ovo:

»Dostavljaju vam se zaključci sa I savjetovanja partijskih rukovodilaca II dalmatinske brigade iz kojih se vidi sljedeće:

a) da je partijska organizacija u Dalmatinskoj brigadi organizaciono i politički ojačala iako ima sitnih nedostataka;

b) da se partijska organizacija omasovila i postala uglavnom rukovodilac života u brigadi. Treba imati na umu to da ova organizacija postoji svega 8 mjeseci i da je u vrijeme stvaranja brigade, odnosno u vrijeme njenog stvaranja, imala svega 40 članova Partije, a sada ima oko 180. Imajući u vidu to da je Partija izgubila velik broj članova u borbi, može se zaključiti da se ova partijska organizacija vidno razvija u svakom pogledu i da će uskoro biti ravna ostalim brigadnim partijskim organizacijama«.

Toga dana brigada je produžila preko Sinjajevine u pravcu crkve Ružice. Put je bio prilično težak, jer nam je magla otežavala da se po ionako jednodničnim vrtačama Sinjajevine snađemo.

Na zahtjev štaba Prve divizije, čije su jedinice u noć između 18. i 19. maja trebalo da izvrše jači pritisak u pravcu Mojkovca, i naša brigada je dobila dopunski zadatak da sadejstvuje dijelovima te divizije.

Bataljoni koji su bili upućeni prema Velikom i Malom Prepranu išli su prilično sporo, te su oko pola noći i jedan i drugi naišli na jače njemačke snage na Gusaru i Pometeniku. Poslije prilično oštrog okršaja sa izviđačkim dijelovima 1. brdske njemačke divizije, koji su ranije stigli na te položaje i tu se dobro utvrdili, oba naša bataljona su bila prinuđena da se povuku. Nešto više uspjeha je postigao Prvi bataljon, koji se s Njemcima sukobio na Pometeniku. Uspio je da potisne Nijemce prema selu Štitarici, ali čim je svanulo, zbog pristizanja jačih snaga, i on se morao povući.

U toj borbi je junački poginuo desetar Prve čete Prvog bataljona Petar Dragišić iz Plavna. Poginuo je kao bombaš jurišajući na njemačke položaje na Pometeniku.

Vrhovni komandant je u vezi s našom brigadom 20. maja naredio štabu Druge divizije:

»Drugu dalmatinsku brigadu rokirajte na levu obalu Tare da brani prelaze kod Dobrilovine, Prenćana, Đurđevića Tare, Levertare i Tepca, sa manjim snagama, a glavninu brigade držati na prostoriji Krš — Negobuđa radi zatvaranja pravca od Sandžaka ka Zabljaku«.

Brigada je taj zadatak primila 21. maja. Odmah smo krenuli. Zbog hladnoće i snijega koji je pretihodnog dana bio prilično napadao, marš je bio neo-

bično težak. Borci su bili prilično slabo obučeni, a još gore su bili obučeni.

Sljedećih nekoliko dana na našim položajima nije bilo gotovo nikakvog kontakta s neprijateljem. Jedino su naše patrole koje su upućivane prema crkvi Ružici na Sinjajevini povremeno dolazile u kontakt sa dijelovima njemačke 1. brdske divizije.

Po zahtjevu druga Moše Pijade, koji je tih dana stalno bio u Negobuđu, davali smo jake straže za obezbjeđenje položaja. U početku niko od nas nije znao o čemu je riječ. U brigadi se pričalo da treba da dolete neki avioni, ali čiji — to niko nije znao. Najviše se govorilo da će to biti ruski i da će nam baciti municiju.

Jedne večeri sam otišao Čiča-Janku i gotovo svu noć ostao s njim. Bio je strahovito ljut što avion nikako ne stiže. U povjerenju mi je rekao da je riječ o dolasku engleske vojne misije koja će raditi pri našem Vrhovnom štabu. Kao zainat, tih dana je bilo strašno nevrijeme. Padala je kiša, a ponekad i susnježica. Čim bi se malo proljepšalo magla i oblaci bi pritisli okolna brda, te je zbilja bilo nemoguće da avion pronađe mjesto ugovoreno za spuštanje. Kada bi se čulo bilo šta što liči na zvuk motora palili bismo vatre pošto je njima trebalo da označimo na koje mjesto misija treba da se spusti.

Tek 28. maja u 2 časa ujutro stigao je engleski avion s vojnom misijom. U njoj je bilo šest članova. Spustili su se padobranima. Šef te misije bio je kapetan Dickens.

Borci koji su bili na obezbjeđenju oko polja brzo su ih pronašli, ali su nešto teže pronađene njihove stvari, kojih je bilo prilično: radio-stanica, podosta hrane u konzervama i — vreće za spavanje za svakoga člana misije. Slušao sam komentare boraca koji su te stvari pronalazili i donosili da neće dugo vremena proći kada će sami početi da ih ostavljaju i bacaju.

Još nije bilo sasvim svanulo kada je Čiča-Janko sa misijom i manjom pratnjom pošao u Zabljak.

Vrhovni štab je tih dana donio odluku da se glavnina naših snaga probije preko Pive i Sutjeske ka Zelengori. Stoga je Druga proleterska brigada upućena prema Sutjesci da neprijatelju onemogući da prodre njenom dolinom i ovlada Tjentištem i Suhom. Jedan njen bataljon je tom prilikom izbio i na Bare iznad doline Sutjeske. U isto vrijeme je vrhovni komandant naredio štabu Druge divizije da sa Četvrtom crnogorskom, Desetom hercegovačkom i Sedmom krajiškom brigadom razbije neprijatelja koji nastupa pravcem selo Plužine — Javorak — Martinje.

Depešom upućenom Drugoj diviziji 31. maja vrhovni komandant je tražio ove podatke: »Koje su jedinice prebačene preko Pive? Zašto je toliko zakašnila Druga dalmatinska brigada?« i odlučno naredio: »Radite brzo i energično, vrijeme ne čeka. Druga proleterska brigada drži Suhu«.

Naša brigada nije mogla ranije krenuti, jer je njen zadatak bio da sačeka na toj prostoriji dok se ne spusti engleska vojna misija i da tek onda krene preko Durmitora i Pive. Istina, računalo se na to da će misija bar dva dana ranije stići, te je zbog toga i naša brigada zakašnila.

Dvadeset osmog maja su manji dijelovi brigade krenuli prema Durmitoru, a glavnina je to učinila sutradan.

Drugog juna u zoru brigada je stigla preko Durmitora i Pivske planine na rijeku Pivu. Neprijateljeva artiljerija je tukla prelaz, a čim se razdanilo pojavila se i avijacija. Zbog toga smo se prilično dugo, po manjim grupama, prebacivali preko visećeg mosta. Predanili smo i prenoćili u Mratinju, a zatim smo padinama Maglića produžili do Mrkalj-Klada.

NA SUTJESCI

Toga dana je Vrhovni štab naredio da Prva i Druga divizija probiju obruč na Sutjesci, s tim da se Prva divizija uputi pravcem Košur — Popov Most i dalje prema Zelengori, a Druga divizija preko Suhe i Bara takođe prema Zelengori.

Sprovodeći zamisao vrhovnog komandanta u život, štab Druge divizije je naredio Drugoj dalmatinskoj da preko Suhe izbije na Gornje i Donje Bare i posjedne položaje na Tovarnici kako bi spriječila neprijatelju da ovlada tim položajima i kako bi omogućila glavnini divizije da se probije u tom pravcu.

Po svemu izgleda da je to naređenje brigadi stiglo 4. juna izjutra, dok je brigada bila na Mrkalj-Kladama. Ona je istog dana produžila put i, u prvi mrak stigla u dolinu Sutjeske i zanoćila u Suhi. Petog juna je brigada prešla Sutjesku preko vrlo primitivnog i na brzinu postavljenog brvna i nastavila marš kozjom stazom uz padine s lijeve strane Sutjeske.

Na Barama smo zatekli jedan bataljon iz Druge proleterske. Njegovi pripadnici su nas obavijestili o situaciji. Iste noći je smijenjen. Otišao je prema Košuru, u svoju brigadu.

U rasporedu brigade Drugi bataljon je dobio zadatak da preko Gornjih Bara izbije na Uglješin vrh i zatvori stazu koja od Javorka vodi ka Gornjim Barama. Pretpostavljali smo da na tom pravcu nema Nijemaca i da ćemo i mi i ostali dijelovi divizije tim pravcem produžiti ka Zelengori, kako je to bilo predviđeno.

Međutim, situacija se razvijala sasvim drukčije. Zato je pravac proboja glavnine preko Sutjeske promijenjen, te je i brigada dobila novu ulogu.

Prvi »pozdrav« Nijemci su nam uputili već dok su se neki dijelovi brigade prikupljali oko koliba na Donjim Barama — obasuli su nas snažnim plotu-

nom iz haubica. Od toga plotuna desetak boraca nam je poginulo i ranjeno. U toku noći Nijemci su produžili da djeluju, i u nekoliko navrata su haubicama tukli naše položaje. Osobito žestoko su obasipali prostor između stočarskih koliba na Donjim i Gornjim Barama (koje su bile ubilježene u karte), ali ne više onako uspješno kao prvi put, jer su bataljoni već bili na položaju.

Da bismo provjerili jačinu neprijatelja na pravcu Gornjih Bara i da bismo izbili na Uglješin vrh, Drugi bataljon je u toku noći izveo protivnapad. U prvom trenutku je uspio da ga nešto potisne, ali su njemačke snage bile toliko jake da se bataljon morao povući.

S obzirom na prilike u kojima se našao Drugi bataljon, Treći bataljon je odmah upućen prema Gornjim Barama: dobio je zadatak da u zoru, po magli, napadne na njemačke položaje kod jezera na Barama. U isto vrijeme je naređeno Drugom bataljonu da i on ponovi napad u pravcu Uglješina vrha. Međutim, ni taj napad nije uspio, i oba bataljona su prešla u odbranu.

Dakle, situacija na pravcu Gornjih Bara i Uglješina vrha postala nam je potpuno jasna. Njemačke snage su bile toliko jake da više nije bilo dvoumljenja oko toga da li se naše snage mogu probiti tim pravcem prema Zelengori. U tom smislu smo i poslali izvještaj štabu Druge divizije, s napomenom da je nemoguće probiti se tim pravcem.

Šestog juna su, na liniji Gornje Bare — Tovarnica, svi naši bataljoni bili na položajima. Njihovi prednji dijelovi su došli u dodir sa grupom »Anaker«. Međutim, u prvoj polovini dana nije bilo osobito jakih napada ni s jedne ni sa druge strane. U početku su djelovale uglavnom manje njemačke snage — prvenstveno jedinice koje su dobro obučene za ratovanje u planinama. U borbama je najprije učestvovala artiljerija, a kasnije i avijacija. Još nisu

*Štab Druge dalmatinske brigade sa Vladimirom Nazorom,
maj 1943.*

Smotra Druge dalmatinske brigade u Boanu, 15. maj 1943.

Komandant brigade sa kurirom i jednim seljakom na Sijajevini, maj 1943.

Druga dalmatinska brigada prelazi preko visećeg mosta na Tari, maj 1943.

Komandant brigade Ljubo Vučković neposredno poslije ranjavanja na Barama, 8. jun 1943.

imali dovoljno snaga da bi mogli preduzeti odlučujući napad, ali su to bile pripreme za okršaj koji će za Drugu dalmatinsku biti najteži na njenom dotadašnjem borbenom putu.

Pojavila se i avijacija. Naše položaje je, s manjim prekidima, tukla sve dok nije pao mrak. Bombe su padale po streljačkom stroju svih naših bataljona. Kada bi avioni izbacili bombe dugo bi kružili i tukli mitraljeskom vatrom. U isto vrijeme su tukli artiljerija i minobacači, i pod njihovom zaštitom Nijemci su podilazili i napadali.

Nikada brigada nije bila izložena tako jakoj vatri, pa se s pravom moglo postaviti pitanje — da li ćemo izdržati.

Nijemci nijesu štedjeli municiju niti su se obazirali na broj žrtava: težili su samo tome da nas sjure s Tovarnice i da izbiju na Donje Bare. Time bi bio ostvaren njihov plan da i sa toga pravca izbiju u dolinu Sutjeske i potpuno onemoguće našoj glavnini da se probije. Dakle, nedostajali su im samo položaji na Barama i Košuru pa da se njihov vatreni obruč u dolini Sutjeske potpuno zatvori.

Koristeći se dejstvom svoje avijacije i artiljerije, Nijemci su pred mrak izveli najsnažniji napad na položaje naših bataljona. Na pojedinim pravcima su postigli nekakav uspjeh, ali je on bio neznatan. Noćnim protivnapadima svih naših bataljona Nijemci su vraćeni na polazne položaje.

Sedmog juna su jedinice grupe »Anaker« počele jak napad na Gornje Bare. Poslije nekoliko naizmjeničnih juriša uspjele su da potisnu dijelove brigade sa Gornjih Bara. S obzirom na to što smo došli u tešku situaciju i što smo pretrpjeli gubitke, i budući da još nismo znali koliko su položaji koje smo držali značajni u toj, novoj situaciji, štab brigade se sastao da odluči o tome šta dalje da se radi. No tek što je diskusija počela stigao je kurir štaba Druge pro-

leterske divizije s novim naređenjem: u njemu je stajalo da se položaji na Barama moraju odbraniti.

Svima nama je bilo jasno da će novi zadatak — odbrana položaja na Barama i zaštita prolaza glavnine naših jedinica kanjonom Sutjeske — zahtijevati od svih boraca i rukovodilaca najveću upornost i zalaganje, i žrtvovanje. Kada se to shvatilo nije nam bilo teško da donesemo odgovarajuće zaključke. Toga dana su počele borbe kakve su malo gdje vođene u prošlom ratu uopšte. Bila je to najupornija, odlučujuća odbrambena bitka, u kojoj se od svakog borca zahtijevalo da bude krajnje uporan i izdržljiv. Bio je to divan, gotovo školski primjer o tome kako u borbi treba da se upotrebi stalna pobočnica. Situacija je bila takva da se povlačiti nije moglo ni za pedalj, jer bi to značilo svaliti se u dolinu Sutjeske i dozvoliti Nijemcima da izađu na padine više nje, čime bi se našoj glavnini onemogućilo da prođe.

Naša taktika na Barama bila je — danju se braniti a noću napadati, s tim što se ni u dnevnoj odbrani nismo isključivo pasivno držali već smo stalno, više ili manje bili aktivni. Nijemci su obično počinjali da napadaju pošto svane. Stoga su oni sprovodili artiljerijsku, a ponekad i avijacijsku, pripremu. Naši noćni napadi, u kojima smo postizali priličan uspjeh, gotovo uvijek su kvarili Nijemcima planove.

Oko osam časova Nijemci su počeli opšti napad i na Gornje Bare i na Tovarnici. Žestoka borba je trajala cio dan. Neprijateljevi napadi i naši protivnapadi smjenjivali su se sve do mraka. Gubici su bili ogromni i na jednoj i na drugoj strani. Mi smo najviše gubitaka pretrpjeli od avijacije i artiljerije, a Nijemci gotovo isključivo od našeg streljačkog oružja i ručnih granata.

Najveći problem za naše jedinice bio je — nedostajanje municije. Morali smo štedjeti svaki metak i pucati jedino kad bi se Nijemci približili. Istina, do

nešto malo municije smo dolazili u noćnim protivnapadima, u rovovima i uzimanjem od ubijenih Nijemaca, ali ni to nije bilo dovoljno.

Nijemci su neprekidno dobijali municiju, te njihova vatra nije jenjavala. Da bi im municija i hrana što sigurnije i brže stizale, angažovali su svoju transportnu avijaciju.

Poneki bačeni padobran pao je među naše položaje, te je nešto municije i hrane dospjelo u naše ruke. To je bilo beznačajno, ali nam je padobransko platno koristilo jer smo od njega pravili zavoje za ranjenike.

Ponestalo nam je bilo i hrane: bili smo utrošili i posljednje rezerve. Ni jednog sela u blizini nije bilo, niti smo sa bilo koje strane mogli dobiti hranu. U takvoj situaciji naredili smo da se kolju konji. Konjsko meso nam je sada bilo jedina hrana. Teško smo se na to odlučili jer su nam konji nosili ranjenike i teško oružje, ali drugog izbora nijesmo imali.

Osmog juna su Nijemci pokušali da se nekako doviju: preduzeli su napad kasnije no obično kako bi imali vremena da srede pješadiju rastrojenu našim noćnim napadima. Toga dana im je pošlo za rukom da na jednom mjestu probiju naš položaj i da Četvrti bataljon potisnu prema Donjim Barama. Međutim, zahvaljujući brznoj koncentraciji minobacačke i mitraljeske vatre i tome što je taj naš bataljon, ojačan dijelom rezerve, prešao u snažan protivnapad, vratili smo izgubljene položaje i osujetili i taj neprijateljev napad.

Toga dana je avijacija bila aktivnija nego do tada. Artiljerija je neprekidno tukla naše položaje, koje su držali gotovo prepolovljeni bataljoni. Nijemci su ubacivali u napad nove i svježije snage, tako da su uspjeli da neke dijelove brigade potisnu do iznad Donjih Bara. Time smo mi dovedeni u kritičnu situaciju, i da je neprijatelj uspio da zauzme Donje Bare

više ne bi bilo nikakve mogućnosti za pružanje otpora pošto do Sutjeske više nije bilo položaja.

Predviđajući takvu mogućnost, štab brigade je nekoliko puta tražio od štaba Druge divizije da, po mogućstvu, uputi neku jedinicu u pomoć našoj brigadi. Gotovo svaki put nam se odgovaralo da će pojačanje stići, ali da je neophodno potrebno da još neko vrijeme izdržimo sami. S tim u skladu mi smo obavještavali bataljone da će pojačanje stići, ali da dok ne stigne ne smijemo dopustiti Nijemcima da zauzmu Donje Bare.

Toga dana sam i ja ranjen u ruku i nogu. Pogodila su me parčad artiljerijske granate. Sa mnom su bila tri kurira: jedan je poginuo, a dva su ranjena. Ostao sam na položaju, ali izvještaj o borbama i o situaciji na Barama nijesam mogao napisati. Diktirao sam ga načelniku štaba Periši Grujiću. Posljednji put sam tražio pojačanje, inače, kako sam u izvještaju naveo, brigada neće biti kadra da se duže od jednog dana održi na položajima na Barama.

U trenutku koji je za nas bio najkritičniji, 8. juna oko podne, stigla je na Bare Majevička brigada.

U razgovoru s komandantom brigade Perom Kosićem saznao sam da je i njegova brigada u dotadašnjim borbama pretrpjela znatne gubitke, da se njeno brojno stanje svelo na oko 200 boraca i da ne bi mogla izvršiti krupniji zadatak.

Dogovorili smo se o tome kako da angažujemo obje brigade čim se borci Majevičke prikupe. Pošto su Nijemci, uz podršku avijacije i artiljerije, već bili izbili na položaje iznad Donjih Bara, jedini izlaz nam je bio da ih naše brigade napadnu te da ih bar donekle potisnemo i tako Bare zadržimo do mraka.

Po podne su svi bataljoni Druge dalmatinske i Majevičke brigade izveli napad, ali bez većeg rezultata. Uspjelo se samo utoliko što je daljnje napredovanje Nijemaca bar za nekoliko časova odloženo.

Pred večer su Nijemci ponovo izveli napad i potisli naše bataljone prema Maloj i Velikoj Šljivovici. Bili su to posljednji položaji s kojih je brigada mogla braniti prilaze ka dolini Sutjeske. Uz natčovječanske napore, izvodeći juriše i protivjuriše cijelu noć i sutradan do podne, kada je od štaba divizije dobila naređenje da se povuče preko potoka Hračvke ka Lučkim kolibama, izdržala je na tim položajima.

Na taj je način Druga dalmatinska brigada potpuno izvršila zadatak i samim tim, kako je drug Tito pisao, »odigrala presudnu ulogu u povlačenju naše glavnine preko tjesnaca rijeke Sutjeske i pokazala divne primjere upornosti i herojstva«.

Ono što je, uglavnom, odlučilo o ishodu borbe bili su svijest i moral naših boraca. Svaki od njih bio je spreman da pogine ali da ne odstupi. Uprkos ogromnoj premoći neprijateljjevoj u ljudstvu i tehnici, uprkos tome što smo pretrpjeli velike gubitke, što su nam nedostajali hrana (imali smo samo konjskog mesa), sanitetski materijal i lijekovi, niko ni za trenutak nije pomislio da se neće izvršiti zadatak Partije i druga Tita. To Partija zahtijeva, to je Tito naredio — bilo je u svijesti svakog od nas, i mi smo zato bili neprobojan čelični bedem. Samo time se može objasniti to što nas je u jeku borbe štab Drugog bataljona izvijestio otprilike ovako: od ljudstva našeg bataljona nije ostalo više od polovine, ali možete računati na nas kao da smo svi tu i takve nam zadatke i dajte. Izvještaj je pisao sa konferencije Drugog bataljona njegov komesar Đuro Bošković.

Svako veče pošto bi pao mrak, kada smo bili sigurni da nas neprijatelj neće napadati, sazivali smo konferencije. One su kratko trajale, i na njima su učestvovali ne samo komandanti i komesari bataljona već i komandiri četa, tako da su na položajima ostajali samo njihovi zamjenici. Na tim su se konferencijama obično saopštavali rezultati borbe u toku dana, situacija na drugim sektorima, stanje na Sut-

ješci — šta je prošlo, šta još treba da prođe od glavnine i kakav nam zadatak predstoji za sutrašnji dan. Tu smo izdavali zadatke za noćna dejstva. Obično je na sljedećoj konferenciji bilo četiri do pet (a ponekad i više) drugova manje, jer su izginuli i ostali na položajima ili su ranjeni pa su upućeni u previjalište. Jedne večeri je poginuo komandir čete Boško Zunić. Baš to veče me je zamolio da mu dam mašinku koju sam ja nosio. Tražio je da mu je pozajmim samo za tu noć, pa će mi je sutradan vratiti. Dao sam mu je, i on je veseo otišao u četvrtu. U prvom noćnom protivnapadu upao je s četom na njemačke položaje, sa jednog Nijemca skinuo njegovu mašinku, a moju dao jednom borcu da mi je vrati. Odmah zatim je u jurišu na neprijateljeve položaje, sa svojom mašinkom, pedesetak metara ispred svih boraca, herojski poginuo. Nestalo je iz naše sredine neustrašivog junaka i komandira čete.

Sem njega su u tim borbama poginuli i komandiri četa Pile Popović, komesar čete Karmelo Ukić i Đorđe Cvijetić, drugarice: Biserka Bukić, Ankica Belamarić, Vanda Žuljan, referent saniteta bataljona Ante Musić, puškomitraljesci: Šime Markoč, Miloš Torbica i Nikola Bojić i mnogi drugi čija imena, možda, neće niko utvrditi i zapisati.

U naizmjeničnim jurišima i mi i Nijemci smo pretrpjeli ogromne gubitke. Položaji su stalno prelazili iz ruku u ruke. U jednom takvom jurišu Nijemci su uspjeli da se probiju između našeg Prvog i Četvrtog bataljona i da pridu u neposrednu blizinu štaba brigade. Tada su Jovo Kapičić, zamjenik komesara, i Ratko Sofijanić, zamjenik komandanta, sjeli za mitraljeze i s nekoliko kurira uspjeli da ih zadrže.

Prenošenje ranjenika je takođe bilo vrlo teško — jednom velikom strminom, kozjom stazom, evakuisali smo ih u Suhu. Ni jednog nijesmo ostavili na Barama. Koliko su sami borci olakšavali tu evakuaciju vidi se iz ovog primjera: kada sam prolazio po-

red jednog od teško ranjenih kurira, rekao mi je: »Druže komandante, meni je noga slomljena, ali ja mogu da jašem i ne treba niko da me nosi«. A noga mu je tako reći visila o parčetu kože!

Gubici brigade bili su ogromni. Niko od preživjelih danas ne zna koliko je boraca poginulo i ranjeno. Dokumenta smo uništili da ne bi pala neprijatelju u ruke. Ni naši izvještaji koje smo dostavljali štabu divizije nijesu sačuvani, pa ni izvještaji divizije pisani Vrhovnom štabu.

Iznoseći sjećanja na bitku u dolini Sutjeske, drug Tito je, između ostalog, napisao:

»Kao što sam već ranije pomenuo, naš položaj u Crnoj Gori i Sandžaku nimalo nije bio zavidan. Neprijatelj je izvršio sve pripreme dok su bile u toku naše borbe sa četnicima Draže Mihailovića. Osim toga, naše su operacije bile vezane, kao na primjer kod Foče, za naše ranjenike, kojih je bilo još veliki broj i zbog toga se ranije nije moglo izbjeći opkoljavanje, iako je Vrhovni štab već znao šta neprijatelj smjera...«

»S druge strane, preduzeli smo ofanzivne operacije prema Gacku i uputili brzim maršem Drugu dalmatinsku brigadu na jednu od najvažnijih tačaka, tj. na Gornje Bare, brdo u trouglu gornjeg toka Sutjeske i Neretve. Ova brigada je kasnije odigrala presudnu ulogu u povlačenju naše glavnine preko tjesnaca rijeke Sutjeske i pokazala divne primjere upornosti i herojstva«.

PROBIJANJE IZ OBRUČA

Izvršavajući naređenje, brigada je 9. juna poslije podne napustila položaje na Barama i strmom padinom se spustila ka Sutjesci sve do Usovičkog potoka. Uz put smo saznali da nam je za izvlačenje ostao samo jedan pravac — uz Usovički potok i dalje preko

prevoja između Ozrena i Pleća kuda se brigada i izvukla. »Slobodan« koridor kojim se brigada povlačila bio je na nekim mjestima tako uzan da smo bili izloženi ne samo mitraljeskoj već i puščanoj vatri. Ako tome dodamo to da su avioni neprekidno kružili i bombardovali koridor kroz koji smo prolazili, onda slobodno možemo tvrditi da je i izvlačenje bilo prilično složen zadatak za brigadu.

U stroju brigade su bili i svi ranjenici koji su se sami mogli kretati i koji su se mogli držati na konjima, dok je od težih ranjenika sa brigadom bio jedino njen komesar Mato Ujević. Ranjenog komesara su borci brigade nosili na nosilima. Dok smo se peli ka sedlu, na jednom od mjesta koja su bila izložena vatri ponovo je ranjen, na nosilima. U nošenju ranjenog komesara najviše su podnijeli naši muzičari iz brigadne muzike, jer su ga, bez smjene, velik dio puta sami nosili.

U toku izvlačenja od štaba divizije smo primili naređenje da se brigada oslobodi onoga što joj nije najpotrebnije i da sve teško oružje zakopamo. To se objašnjavalo neobično teškom našom situacijom i time što su nas očekivale teške borbe po bespuću Zelengore radi probijanja još nekoliko neprijateljevih obruča. Računalo se da će naše jedinice kada se oslobode konja i komore lakše savladati gotovo neprohodno zemljište i da će se lakše probijati i provlačiti kroz neprijateljeve međuprostore.

Odlučili smo da samo djelimično izvršimo naređenje i da toga dana zakopamo samo top od 37 mm i nekoliko teških mitraljeza za koje nijesmo imali posluge, a da minobacače i sve ostalo oružje nosimo sa sobom sve dok i njih ne budemo morali ostaviti.

Teško je bilo rastati se sa oružjem koje smo uz mnogo žrtava oteli od neprijatelja i koje nam je veoma mnogo pomoglo da postignemo pobjede kakve su bile one na Drini i Neretvi, a i na Barama. A i da nije bila takva situacija nešto bismo ipak morali

ostaviti, jer poslije Bara nijesmo imali ni najneophodnije ljudstvo za poslugu. Pored toga, jedan broj konja smo morali izdvojiti da nose ranjenike i, na kraju, konjsko meso nam je, kako rekoh, tih dana bilo, jedina hrana.

Pred veče smo naišli na neku prilično veliku strminu iznad potoka Hrčavke, kojom konji uopšte nijesu mogli proći. Pošto sam bio ranjen u nogu i pošto se uopšte nijesam mogao kretati, sve dotle sam jahao na konju. Pored mene su bili rukovodilac politodjela brigade Milinko Đurović i nekoliko kurira. Stali smo pred tom strminom da se dogovorimo o tome kako da se spustimo. Strmina za njih nije bila problem, ali bez njihove pomoći ja se ne bih mogao spustiti. Jednog kurira smo poslali da s konjem zaobiđe tu strminu i da nas sačeka u njenom podnožju, a mene su Milinko i druga dva kurira ponijeli.

Spustili smo se i čekali da naiđe kurir s konjem, ali njega nije bilo. Poslali smo drugog kurira da ga potraži, ali se ovaj vratio bez ikakvog rezultata. Bili smo sigurni u to da je u putu poginuo, jer ga ništa drugo ne bi moglo spriječiti da dođe.

U međuvremenu je naišla jedna jedinica naše brigade, zbacila s jednog konja tovar, tako da sam i ja mogao produžiti.

Zao mi je bilo hrabrog i odanog kurira, koji je negdje iznad potoka Hrčavke ostao a da ga niko od drugova iz brigade nije vidio niti je iko znao što se s njim desilo. Zao mi je bilo i mog dnevnika, koji je ostao u bisagama na sedlu, a koji sam počeo voditi 25. marta 1941. godine — na dan potpisivanja Trojnog pakta i vodio ga sve do posljednjeg dana borbi na Barama.

U dolini Hrčavke sam saznao da je toga dana i drug Tito ranjen. Ta teška i neprijatna vijest je munjevitom brzinom stigla do svakog borca brigade. Svi su zahtijevali da ih što prije obavijestimo o težini

rane i o tome da li je potrebno da u vezi s tim i naša brigada nešto preduzme.

Laknulo nam je kada smo saznali da je drug Tito ranjen u ruku i da rana nije suviše teška.

Tom prilikom sam saznao da je u probijanju poginuo i komandant Četvrte proleTERSke Vako Đurović.

Kada je pao mrak brigada je prešla Hrčavku i produžila ka Debelim Ravnima i Katuništu. Na Lučke kolibe je, poslije teškog i napornog noćnog marša, stigla 10. juna u podne, a zatim je produžila pravcem Vrbnička reka — Mrčin-kolibe — Jablanovo brdo, i to zajedno sa Šestom istočnobosanskom i Drugom proleTERSkom brigadom.

U međuvremenu sam primio naređenje da napustim brigadu, odem u štab Druge divizije i tu ostanem dok mi rane bar malo ne zarastu. Drugovi su svakako računali na to da ću kod njih imati više mogućnosti za mirovanje. Do mog ozdravljenja, za komandanta brigade je postavljen Savo Drljević.

Tako sam privremeno napustio brigadu i priključio se štabu divizije, koji je toga dana bio na putu prema Balinovcu. Štab divizije se smjestio u šumu sjeverno od Balinovca i tu prenoćio. Stalno smo očekivali da u štab stigne vrhovni komandant, jer je njegov dolazak bio najavljen.

Jedanaestog juna se u štabu divizije pripremao ručak. Zaklali su jednu mulu i meso stavili da se kuva. Neki drugovi su odmah uzeli džigericu i ispekli je na žaru. Ponudili su i meni. Probao sam, ali je nijesam mogao jesti. Nekoliko dana jedem samo konjsko meso, i to najčešće neslano, pa mi je bilo toliko omrzlo da mi je i njegov miris postao odvratn.

I za ručak je bila kuvana konjetina. Mrštio sam se kada sam je ugledao, ali nešto se moralo jesti. »Tetka« (Velika Dapčević) je stavila pred nas neki veliki sud pun kivanog konjskog mesa i prvog mene ponudila. Bezvoljno sam počeo viljuškom preturati

meso, tražeći parče koje ću moći da pojedem. U jednom trenutku »Tetka« mi šapnu i pokaza koje parče da uzmem. Uzeo sam ga i zagrizao. Prijatno sam se iznenadio, jer je to bilo goveđe meso. Slatko sam ga pojeo. Poslije ručka sam je pitao otkud joj govedina. Odgovorila je da je imala otprilike kilogram govedine i da je parče koje sam pojeo meni skuvala a ostalo je ostavila za druga Tita.

Brigada je bez borbe prešla Vrbničku reku i izbila na Mrčin-kolibe, a zatim se iznenada sudarila s Nijemcima u šumi kod Jablanova brda. U nezadrživom jurišu probila je i taj obruč i izbila na Jablanovo brdo. Borci su ubili oko 40 Nijemaca a zaplijenili dva puškomitraljeza, dve radio-stanice, 15 pušaka, pet mašinki, nešto municije i druge opreme. Divan uspjeh.

Dvanaestog juna oko devet časova odnekud su u šumu iznad samog štaba divizije izbili Nijemci. Prateća četa je hitno upućena u tom pravcu, i ubrzo je stupila u borbu. Peko i Mitar su otišli na položaj, a meni narediše da štabnu komoru vodim prema Jablanovom brdu. Zažalio sam što sam uopšte napuštao brigadu, jer s njom sigurno ne bih došao u takvu situaciju.

Kada smo stigli na određeno mjesto, poslao sam kurira Peku da mu javi gdje se nalazi štabna komora i da sam ja otišao u svoju brigadu. Sutradan, vraćajući se s jednim kurirom, iz štaba divizije, našao sam na neku našu jedinicu koja se u šumi blizu Mokrog Dola odmarala. Gorjelo je bezbroj vatri, i gotovo svako je ponešto spremio za jelo. Uglavnom su pekli konjsko meso, jer ničega drugog nije ni bilo.

Zastao sam i poslao kurira da se raspita da li je tim pravcem prošla Druga dalmatinska i gdje se sada nalazi. Istog trena se iz šume pojavio drug Tito. Ruka mu je bila zavezana oko vrata. Išao je pješice.

S njim su bila samo dva kurira. Jedan od njih je vodio Titovog konja.

Kada je vidio vatre i dim koji se iz njih izvijao, obratio se meni i oštro mi zamjerio: »Kako si mogao dozvoliti da se pale vatre kada znaš da je neprijateljeva avijacija neobično aktivna? Zar nam je do sada bilo malo gubitaka već stvaramo ovakve ciljeve i za avijaciju! Odmah naredi da se vatre pogase«. Kada sam odgovorio da to nije moja brigada i da sam tek naišao na te borce, drug Tito nastavi: »Svejedno, starješina si, i trebalo je da odmah interвениšeš«.

Poslao sam kurira koji se tek bio vratio i saopštio mi da je Dalmatinska brigada otišla naprijed da starješinama te brigade prenese naređenje druga Tita.

U tom času naiđe neki kurir i predade drugu Titu parče hartije. Čim je pročitao pismo, pozvao me je da dođem k njemu. Sjahao sam i uz pomoć kurira, pošao prema njemu. Drug Tito je tek tada vidio da sam i ja ranjen i u šali dobacio: »A i tebe je nešto zakačilo«. Objasnio sam mu da je rana sasvim laka, ali da bez nečije pomoći ipak ne mogu da hodam. Upitao sam ga kako je njegova ruka, a on mi je sasvim kratko odgovorio: »Biće sve u redu, nego priđi da vidiš što Koča piše«.

Bio je to izvještaj komandanta Prve divizije. Izvještavao je da je divizija probila njemački obruč na cesti Kalinovik — Foča kod sela Miljevine. Drug Tito se tom uspjehu Prve divizije radovao. Dodao je samo toliko da će i ostalim jedinicama narediti da se u tom pravcu probiju.

Produžili smo nekoliko kilometara zajedno, a zatim smo sačekali ostale drugove iz Vrhovnog štaba.

Ako se dobro sjećam, pred veče je drug Tito primio posljednji izvještaj od Treće divizije sa Sutjeske. Bio je strahovito ljut i zabrinut. Saznao sam samo toliko da se divizija nije mogla probiti, da je

pretrpjela ogromne gubitke i da je poginuo Sava Kovačević. Kada je pao mrak produžili smo put ka selu Rataju. Kiša je neprekidno padala, a put je bio tako loš da smo se veoma sporo kretali. U zoru smo bili negdje oko Zagorice. Tu sam napustio Vrhovni štab i s kurirom produžio prema Rataju, gdje je trebalo da izbiје i Druga dalmatinska.

Po podne sam se našao na kosi iznad Rataja, u kome su već bile neke naše jedinice. Osmatrao sam ih kako, u neredu, po grupama obilaze kuće. Sigurno traže hranu. U isto vrijeme je neka druga naša jedinica sa Nijemcima vodila borbu oko mosta na rijeci Bistrici, jer su oni ponovo tenkovima bili zatvorili i taj pravac.

Vrijeme se proljepšalo te nailazi neprijateljeva avijacija. Izviđački avion je vodi pravo na Rataj. Počinje strahovito bombardovanje sela, koje je prepuno naših boraca. Jedna grupa aviona odlazi, a druga dolazi, i tako u talasima bombardovanje i mitraljiranje sela i okoline sve do mraka.

Kada je pao mrak i ja sam prošao kroz selo. Vidio sam mnogo mrtvih i ranjenih drugova. Saznao sam da je tu poginuo i Boriša Kovačević, koji je tih dana bio kod štaba naše brigade.

Tada sam se sjetio riječi druga Tita od prethodnog dana: »Zar nam je do sada bilo malo gubitaka već stvaramo ovakve ciljeve i za avijaciju«. I zaista: tu smo bez ikakve potrebe stvorili takav cilj i pretrpjeli ogromne gubitke.

Po mraku sam prošao preko mosta na rijeci Bistrici, na kome je ležalo nekoliko mrtvih konja. Prešao sam i cestu i vidio uništeni njemački tenk. Tek tada sam saznao da ga je Druga proleterska svojim protivkolcem uništila. Dobro je što ta brigada nije izvršila naređenje da ostavi teško oružje, jer čime bi uništili tenk i kako bi prošli.

Brigadu sam našao u selu Miljevini. Drugovi su me obavijestili o borbama koje su vodili za onih ne-

koliko dana dok nijesam bio s njima. Saznao sam i to da je brigada popunjena borcima iz rasformirane Treće dalmatinske brigade i da je i dalje u svakom pogledu sposobna za izvršavanje svih zadataka koje joj budu postavili Partija i Tito.

Samo još tri dana sam ostao u brigadi. Kada smo bili preko Jahorine napustio sam je pošto sam naredjenjem vrhovnog komandanta određen za komandanta Četvrte proleterske crnogorske brigade. Iz Druge dalmatinske sam otišao čvrsto ubijeden u to da je brigada stala u red naših slavnihi proleterskih jedinica i da će takva ostati do oslobođenja zemlje.

OD JAHORINE DO OZRENA

Petnaestog juna brigada je stigla na Jahorinu. Tog dana je u selu Dugoj Njivi Vrhovni štab održao savjetovanje sa štabovima divizija. Donijeta je odluka da se pređe komunikacija Višegrad — Sarajevo i da se izbije na Romaniju.

Prema toj odluci, Druga proleterska divizija je dobila zadatak da kao lijeva kolona nastupa pravcem Sjetlina — Romanije i dalje ka Olovu i Kladnju. Štab divizije je predvidio da se komunikacija Višegrad — Sarajevo pređe u noć između 17. i 18. juna, s tim da Druga dalmatinska nastupa za Četvrtom proleterskom, čiji je zadatak bio da likvidira dijelove njemačke grupe »Vertmiller«, koji su u rejonu željezničke stanice Sjetlina.

U zoru 18. juna Četvrta brigada je izvršila zadatak i produžila u selo Bogoviće, a za njom i Druga dalmatinska, koja je poslije nekoliko dana odmora i marša stigla u okolinu Kladnja.

Dvadeset šestog juna smo primili naredjenje od štaba divizije da napadnemo na Kladanj. Bilo je predviđeno da se napad izvede u noć između 27. i 28. U napadu će učestvovati sve brigade divizije. Dalmatin-

ska brigada je imala da napadne Kladanj pravcem selo Kovačevići — Kladanj.

Prema podacima kojima smo tada raspolagali, Kladanj je branila jedna bojna muslimanske legije sa nešto žandarma, milicije i domobrana.

Napad brigade je počeo u 20 časova. Bataljoni su ubrzo naišli na jake i dobro branjene bunkere ali su oni na juriš likvidirani. Već nešto poslije pola noći prvi dijelovi brigade su bili u gradu, a isto tako i dijelovi Druge i Četvrte proleterske. Dvadeset osmog juna u tri časa Kladanj je bio oslobođen, a samo manji dijelovi neprijateljevih jedinica uspjeli su da se povuku u pravcu Stupara, gdje su ih prihvatili dijelovi »Vražje divizije«, koji su iz Tuzle bili upućeni u pomoć braniocima Kladnja.

U borbi za Kladanj tri borca brigade su poginula, a dva su ranjena.

Pošto je Četvrta brigada određena za posadnu jedinicu u Kladnju, Druga dalmatinska brigada se povukla u šumu sjeverno od grada.

Tridesetog juna brigadi je stiglo naređenje štaba divizije da štab brigade i štabovi svih bataljona prisustvuju savjetovanju u Kladnju koje će početi 1. jula u 20 časova i na kome treba podnijeti izvještaj o opštem stanju, naoružanju i borbenoj spremnosti jedinice kao i o moralno-političkom stanju.

U štabu brigade je pripremljen izvještaj. U njegovom zaključku je stajalo da je brigada, uprkos tome što je u ofanzivi pretrpjela velike gubitke i što je prilično slabo naoružana, ipak borbeno sposobna da izvrši svaki zadatak.

U prisustvu vrhovnog komandanta druga Tita u oslobođenom Kladnju je konferencija počela 1. jula u 21 čas. Pored štaba divizije, konferenciji su prisustvovali štabovi svih brigada i bataljona Druge divizije i štabovi bataljona Prve dalmatinske i Pete crnogorske brigade.

Savjetovanje je otvorio komesar divizije Mitar Bakić. On se ukratko osvrnuo na moralno-političko stanje. Zatim je komandant divizije Peko Dapčević govorio o borbenoj spremnosti divizije. Poslije toga su komandanti svih brigada podnijeli izvještaje o stanju, naoružanju i borbenoj sposobnosti svake brigade.

Na kraju savjetovanja govorio je drug Tito. On je govorio o borbama vođenim u petoj ofanzivi. Iznio je namjere neprijatelja u operaciji »Švarc« i ocijenio naša dejstva u Crnoj Gori, Sandžaku i, posebno, u dolini Sutjeske. Govoreći o borbama na Sutješci, istakao je veliku umješnost starijeh, a iznad svega ogromno zalaganje i nevidenu hrabrost boraca. Govorio je i o nedostacima pojedinih štabova i jedinica.

Pohvalno je govorio o Drugoj dalmatinskoj brigadi i njenoj herojskoj borbi na Sutjesci. Istakao je da je ona mnogo učinila štiteći našu glavninu dok se probijala kroz kanjon Sutjeske.

Kritikovao je one borce koji su po izlasku iz Zelengore; zbog toga što su istina iznureni i iznemogli od gladi, po selima uzimali hranu od seljaka.

Dao je mnogo zadataka u pogledu sređivanja jedinica, vojničkog i političkog rada i odnosa prema narodu na teritoriji na kojoj smo sada bili.

Na kraju nam je naglasio da, u cjelini možemo biti ponosni na našu vojsku jer je ona svim tim teškoćama tako herojski odoljela.

Na završetku savjetovanja komesar divizije Mitar Bakić je u ime svih nas prisutnih obećao vrhovnom komandantu i CK KPJ da ćemo sve preduzeti da zadatke koje smo tom prilikom primili, kao i sve one koje ćemo tek primiti, što bolje izvršimo.

Sljedeće noći je bilo savjetovanje komesara i zamjenika komesara svih brigada i bataljona divizije, na kome se govorilo o stanju i radu partijske organizacije i preduzimanju neophodno potrebnih mjera radi što bržeg sređivanja političkog i partijskog rada u svim jedinicama.

Štab i politodjel Druge dalmatinske brigade sredinom 1943 — slijeva nadesno: zamjenik komesara Jovo Kapidić, zamjenik komandanta Ratko Sofijanić, rukovodilac politodjela Milinko Đurović, komandant brigade Savo Drljević, član politodjela Mirko Milojković, komesar brigade Mate Ujević. Čuči: Eli Finci, član politodjela

Puškomitraljezac Druge dalmatinske proleterske brigade u borbi za oslobođenje Trebinja krajem 1944.

i» * . «. J f

Druga dalmatinska brigada u Dubrovniku krajem 1944.

Komandant brigade Obrad Egić predaje borcima odlikovanja, Dubrovnik, 10. XII 1944.

Sve zaključke i mjere donesene na ta dva savjetovanja, pogotovu ocjene i zaključke koje nam je dao drug Tito, valjalo je što prije prenijeti i sprovesti u život u svim jedinicama brigade, te su slična savjetovanja održana u svim bataljonima i samostalnim jedinicama brigade.

NA OZRENU

Prvih dana jula naša divizija je počela da nastupa prema Ozrenu. Druga dalmatinska brigada je krenula iz sela Tuholja i šestog jula ušla u selo Banoviće. U rudnicima Banovićima i Litvi bataljoni brigade su uništili postrojenja i instalacije i zaplijenili dosta hrane, odjeće i gume za obuću, a posade rudnika su pobjegle u Tuzlu.

Već sutradan počinju borbe sa ozrenskim četnicima, koje s malim prekidima traju gotovo cio mjesec dana. Prvi sudar s njima brigada je doživjela 10. jula na položajima Vrela—Ugarići, gdje je bilo oko 800 četnika. Dva bataljona su napadala sa fronta, a jedan iz pozadine, i poslije žestoke borbe neprijatelj se povukao ka Ozrenu. U daljem nastupanju ka Ozrenu 13. jula dolazi do iznenadnog sudara brigade sa četnicima i Nijemcima kod Ozren Manastira. Borbe su trajale puna dva dana. Neprijatelj se povukao.

U noći između 15. i 16. jula brigada je primila naređenje od štaba divizije da goni četnike prema Ozrenu. Četnici su se pred brigadom povlačili gotovo bez otpora sve do vrha Ozrena na koji je direktno napadala Četvrta proleterska brigada. Odjednom smo čuli kako naša muzika, koja je tada bila u Četvrtoj brigadi, svira marš. To je bio znak za razvijanje bataljona u streljački stroj i za izvođenje direktnog napada na vrh Ozrena Kraljicu. Cim su četnici čuli muziku među njima je došlo do komešanja po vrhu,

zatim su prestali da gađaju i na kraju su se u neredu povukli sa položaja koje su bili pripremili za borbu.

Sličnu akciju divizija je izvela 20. jula na četnike koji su se bili koncentrisali na prostoriji Velika Ostravica—Boljanić. I tom prilikom su se četnici ozrenski i trebavski povukli gotovo bez borbe.

Dok je divizija gonila četnike preko Spreče stigao nam je podatak da su dijelovi 369. njemačke divizije ušli u Seonu. Na Omerovim Vodama s Nijemcima se prva sudarila Četvrta brigada, a zatim je pristigla i Druga proleterska, tako da su Nijemci, poslije veoma žestoke borbe, bili prinuđeni da se povuku.

Poslije borbi kod Omerovih voda Druga dalmatinska se razmjestila u rejonu Gornje Brijesnice, gdje se odmarala gotovo nedjelju dana. Taj predah je brigada iskoristila za sređivanje stanja i za intenzivan politički i partijski rad.

Dvadeset osmog jula štab divizije je obavijestio brigadu da se četnici i Nijemci ponovo grupišu da bi nas napali. Dalmatincima je postavljen zadatak da napadnu neprijatelja u rejonu Omerovih Voda. Rečeno je da desno nastupa Četvrta brigada.

Iz naređenja prvi put saznajemo da postoji vjerovatnoća da ubrzo krenemo s teritorije Ozrena, te nam se stoga naređuje da ponesemo hrane koliko će nam biti dovoljno za četiri-pet dana. To smo povezali s padom Musolinijevog fašizma u Italiji i s mogućnošću da divizija uskoro krene prema Sandžaku i Crnoj Gori, mada bi Dalmatincima bilo mnogo milije da su išli u Dalmaciju.

Tačno u 22 časa brigada je poslala na izvršenje zadatka. Četnici su se, međutim, bez većeg otpora povlačili pred njom, tako da se ona razmjestila po Omerovim Vodama.

Četvrtog avgusta štab Druge dalmatinske brigade je primio obavještenje od partijske organizacije

iz Maglaja da u gradu ima samo četa domobrana i oko 120 milicionera, kojima rukovodi naš simpatizer Smail Arifić.

Na osnovi tih podataka štab divizije je naredio da se Maglaj napadne 5. avgusta u 22 časa, i to tako što će Druga dalmatinska poći direktno na grad, a Četvrta crnogorska na odsjeku selo Rječica — selo Parnica, s tim da zatvori pravac od Doboja.

Štab brigade je donio odluku da tri bataljona napadnu grad, a da jedan ostane u rezervi.

U određeno vrijeme bataljoni su pošli u napad. Ubrzo su savladali spoljnu odbranu, a zatim se uputili ka gradu.

Treći bataljon je poslije prelaska rijeke Bosne, južno od Maglaja, ovladao željezničkom stanicom i produžio ka gradu. Međutim, most na Bosni nije uspio da zauzme i to zbog toga što je bio branjen strahovitom vatrom iz stare tvrđave. Stoga je morao zastati.

Ostala dva bataljona su gotovo cijelu noć vodila borbu u gradu. Oslobođeno je 15 lica iz zatvora, zarobljeno 17 domobrana i zaplijenjeno 25 pušaka i jedan puškomitraljez.

Međutim, zbog pristizanja dijelova 369. njemačke divizije iz Doboja, koje nije mogao da zadrži bataljon Četvrte crnogorske, Druga dalmatinska je bila prinuđena da se povuče iz grada. Jedino Treći bataljon nije uspio da se povuče te se našao odsječen na lijevoj obali Bosne, odakle je tek sljedeće noći došao u brigadu.

Sedmog jula je neprijateljeva avijacija bombardovala štab brigade i prištapske jedinice. Štab je tada bio na jednoj livadi, pod jednim velikim drvetom. Izviđački avion je izvjesno vrijeme kružio iznad te prostorije. Zbog nesmotrenosti pojedinih boraca (jer su se kretali) posada je otkrila cilj. Zatim je počelo bombardovanje i mitraljiranje baš onog mjesta na kom je bio štab brigade. Poginuo je načelnik

štaba Bako Jugović, a ranjeni su komandant Savo Drljević i komesar Mate Ujević i još nekoliko boraca.

Prelistavajući ovih dana Zbornik dokumenata, pronašao sam depešu vrhovnog komandanta kojom sam tih dana ponovo bio postavljen za komandanta Druge dalmatinske. (Za nju sam sad prvi put saznao). Ni sada ne znam zbog čega štab divizije nije izvršio to naređenje.

Od štaba divizije brigadi je stiglo naređenje da krenemo prema Konjuhu. U isto vrijeme je stigla saglasnost od Vrhovnog štaba da divizija krene prema Sandžaku i Crnoj Gori, a da na toj prostoriji privremeno ostane Četvrta crnogorska sa teškim ranjenicima iz cijele divizije, s tim da ih preda Sedamnaestoj istočnobosanskoj diviziji čim ova stigne na Ozren.

Tako se Druga dalmatinska brigada ponovo našla u rejonu selo Banović, selo Podgorje, gdje se odmarala i pripremala za marš. Tih dana je prvi put dostavljen predlog štabu divizije o dodjeli oficirskih činova starješinama u brigadi.

Devetnaestog avgusta je jedna četa Nijemaca izvršila ispad od Zivinica prema brigadi. Kako su na vrijeme bili primijećeni, Prvi bataljon ih je sačekao u zasjedi i potpuno razbio. Ubijeno je osam, a zarobljeno 20 Nijemaca. Zaplijenjeno je: 4 puškomitraljeza, 35 pušaka, 12 mašinki, 3 laka bacača i druga oprema.

Tog dana je stiglo i naređenje od štaba divizije da se brigada prikupi u selu Osječani — Podobala i da cijela divizija, osim Četvrte crnogorske brigade, krene pravcem selo Ribnica — dolina Krivaje—Romanija—Jahorina—Foča. Jednovremeno je stigao novi komandant brigade Savo Burić, a za zamjenika komandanta je postavljen Obrad Egić.

Dvadeset prvog avgusta pred sam polazak, štabovi bataljona su upoznati sa zadatkom i data su im uputstva o vojničkom i političkom radu u jedinicama u toku marša.

OD OZRENA DO PLJEVALJA

Druga proleterska divizija je pošla na marš 21. avgusta, i to pravcem Olovo—Bijele Vode. Na čelu se kretala Druga proleterska brigada, za njom Druga dalmatinska. Neprijateljeva avijacija nije bila aktivna te se marševalo uglavnom danju.

Blizu ceste Sarajevo—Sokolac, u rejonu Bijelih Voda 24. avgusta je došlo do prvog većeg sukoba s neprijateljem. Pošto su nas otkrili, Nijemci su iz Sokolca izvršili ispad i primorali Drugu proletersku da gotovo cio dan vodi borbu. Cestu Sarajevo—Sokolac divizija je prešla u noć između 24. i 25. a drum i željezničku prugu Sarajevo—Višegrad u noć između 26. i 27. avgusta na odsjeku Podgrad—Renovica i izbila na Jahorinu. Tom prilikom je razrušeno dva kilometra željezničke pruge. Dalje prema Foči se prilično usporeno marševalo zbog koncentracije četničkog Drinskog korpusa, koji je dobio zadatak da spriječi diviziju da prodre ka Sandžaku, tako da su jedinice divizije tek 3. septembra izbile na Drinu.

Odmah po izbijanju na Drinu Druga proleterska je zauzela Ustikolinu, Foču i Brod, a Četvrta crnogorska je oslobodila Goražde. U to vrijeme Druga dalmatinska je zajedno sa štabom divizije, bila u selu Miljevini. Tih dana je od Vrhovnog štaba stigla direktiva od 5. septembra da se od Druge divizije (Druga proleterska, Druga dalmatinska i Treća sandžačka brigada) i Treće divizije (Četvrta crnogorska, Peta crnogorska i Deseta hercegovačka brigada) formira korpus. To je izvršeno.

Prema direktivi Vrhovnog štaba od 9. i 10. septembra, glavnina korpusa će se uputiti prema Sandžaku i Crnoj Gori, a od Druge dalmatinske i Četvrte crnogorske formira se manevarska grupa radi dejstva na pravcu Kalinovik—Sarajevo kako bi time sadejstvovala Trećem bosanskom korpusu koji je takođe dobio naređenje da se uputi ka Sarajevu. Međutim,

to sadejstvo nije ostvareno pošto je Treći korpus bio usmjerio svoje snage na to da oslobodi Tuzlu.

Devetog septembra je svim borcima saopštena radosna vijest koja je primljena od štaba divizije: Italija je kapitulirala. Engleske trupe su se iskrcale kod Napulja. Crvena armija je oslobodila cijelu Donjecku oblast i približavala se Dnjepru.

Četiri dana kasnije, 13. septembra, brigadi je stiglo naređenje od štaba korpusa da izbije na cestu Kalinovik—Sarajevo i da likvidira neprijateljevo uporište Dobro Polje. U isto vrijeme je Četvrta crnogorska napadala na Trnovo.

Istog dana je brigada krenula sa prostorije sela Miljevine i u noć između 14. i 15. septembra izbila u Dobro Polje. Zbog jačeg ispada Nijemaca iz Sarajeva prema Trnovu, štab korpusa je naredio da se u noć između 18. i 19. septembra Četvrta brigada prebaci ka Miljevini, a Druga dalmatinska u širi rejon Kalinovika.

Za sve to vrijeme brigada je vodila samo manje borbe sa četničkim grupama koje su bile na tom terenu. Devetnaestog septembra brigada je obaviještena da je Vrhovni štab naredio da se štab korpusa i manevarska grupa (Druga dalmatinska i Četvrta crnogorska) što prije prebace u Sandžak i Crnu Goru i da razoružaju Italijane i izvrše mobilizaciju na tom terenu. Stoga je Drugoj dalmatinskoj naređeno da odmah krene. Brigada je naređenje izvršila, i 24. septembra je ušla u Pljevlja.

Nekoliko dana kasnije, u jeku najžešćih borbi Četvrte crnogorske u odbrani Kolašina, koji je napadalo više od 1.000 četnika potpomognutih artiljerijom divizije »Venecija«, štab korpusa je od najbližih jedinica formirao udarnu grupu pod komandom zamjenika komandanta Druge dalmatinske. U sastav udarne grupe ušli su po jedan bataljon iz Druge dalmatinske, Druge proleterske i Treće sandžačke. Grupa je dobila zadatak da napadne na Ključ a da zatim

jedan bataljon napadne na Šljivovicu, dok bi se dva bataljona uputila prema Jablanovom Brdu.

Ta je udarna grupa, zbog udaljenosti, zadatak izvršila djelimično: uspjela je da u noć između 3. i 4. oktobra ovlada Ključem. Zbog toga je štab korpusa ponovo naredio štabu udarne grupe da grupa što prije izvrši naređenje. Trebalo je uvesti u borbu još dva bataljona Druge dalmatinske i Vasojevički bataljon. Bilo je predviđeno da opšti napad počne 4. oktobra u 18. časova.

Od Ključa prema Šljivovici prvi su počeli da jurišaju bataljoni Druge dalmatinske sa borbenim pokličem: »Živjela Četvrta proleterska brigada«. Istog trenutka, mada iscrpljeni višednevnim odbrambenim borbama, iz rovova i bunkera oko Kolašina pošli su na juriš i borci Četvrte brigade. Napadačev обруч je pukao. Probijeni su i desetkovani neprijateljevi gusti redovi. Ostatak je noću između 4. i 5. oktobra pohitao da se spase i nađe skrovište kod okupatora u još neslobodnim crnogorskim gradovima.

U borbama za Ključ istakao se Drugi bataljon. Napadajući četničke položaje sa gotovo najnepriступачnije strane, uspio je da potpuno iznenadi neprijatelja. Najviše su se istakli borci Mitan Aćimović i Marko Ercegović, koji su prvi upali na četničke položaje.

Da se četnicima ne bi omogućilo da se zaustave i ponovo srede, štab korpusa je odlučio da se oni i dalje gone prema Beranu i Andrijevići, gde je još bila glavnina divizije »Venecija«.

Tako je Druga dalmatinska produžila dolinom Jelovice prema Andrijevići, u kojoj su bile talijansko i četničke snage. Napad na grad je počeo 11. oktobra. Poslije veoma žestoke borbe sa četnicima, sutradan su Prvi i Drugi bataljon uspjeli da potisnu četnike preko Lima i da upadnu u grad. Tu se predao kompletan bataljon Talijana.

U međuvremenu su druge naše jedinice ušle u Berane, a talijanska divizija »Venecija« je prešla na našu stranu, tako da je gotovo cijela dolina Lima bila u našim rukama. Sa štabom te talijanske divizije je ugovoreno da se divizija reorganizuje po uzoru na partizanske brigade, jer će samo na taj način moći da prihvati i primjeni našu taktiku ratovanja.

Zbog osjetljivosti pravca prema Plavu i Peći, brigada je odmah poslije oslobođenja Andrijevice uputila jednu četu Prvog bataljona ka Murinu i Čakoru kako bi izvidala i obezbjeđivala taj pravac. Ta je četa i dostavila prve podatke o neprijatelju, koji je već bio na putu od Peći preko Čakora ka Andrijevi. To su bili dijelovi njemačke 297. divizije, čija je prethodnica toga dana primijećena na cesti Čakor—Murina. U isto vrijeme su primljeni podaci i o posadama u Plavu i Gusinju, u kojima je bio manji broj Nijemaca sa balistima, dok je u Šekularu bilo oko 600 četnika.

U takvoj situaciji štab brigade je istog dana ujutro uputio Prvi i Četvrti bataljon sa četom Italijana prema Murini, a u rejonu Andrijevice su ostali Treći bataljon i bataljon Talijana. Drugi bataljon je ostao na položajima iznad sela Kralja na pravcu Mateševa.

Dakle, dojučerašnji naši neprijatelji i okupatori. Talijani, odlaze s nama na položaj da se zajednički borimo protiv Nijemaca. Oni su prvi okupirali našu Dalmaciju, a neke njene dijelove su davno prisvojili i pripojili svojoj imperiji. U selima i gradovima iz kojih su bili borci naše brigade oni su hapsili i strijeljali naše prijatelje i našu rodbinu ili su ih slali u koncentracione logore. Protiv njih su prve partizanske akcije povedene još 1941. godine širom Dalmacije, a sada zajedno idemo na položaj. Svakom našem borcu je bila dobro poznata širina naše borbe i potpuno shvatljiva naša velikodušnost, te nije nalazio da u tome ima nečeg neobičnog. Priliku smo im pružili, a na njima je bilo da se bar djelimično iskupe za

nedjela i zločine koje su do tada izvršili nad našim narodom.

Tih dana je uspostavljena veza i s nekim vođama balista iz Plava i Gusinja. Od njih se tražilo samo jedno da oružje okrenu protiv Nijemaca. Međutim, naš zahtijev nije prihvaćen, u prvom redu zbog toga što su Nijemci već bili u neposrednoj blizini, a oni su s njima bili veoma čvrsto povezani.

Ubrzo je počela žestoka borba s Nijemcima koji su nastupali od Čakora i sa balistima koji su dolazili od Plava. U prvom trenutku su naši borci bili primorani da se povlače, ali su u protivnapadu povratili sve položaje koje su bili izgubili i nanijeli su neprijatelju prilično velike gubitke.

Nijemci su neprestano uvodili u borbu nove snage koje su im pristizale iz Peći. Okuraženi time, digli su glavu i balisti i četnici, te su sljedeća tri dana protekla u veoma žestokim borbama na položajima prema Andrijevići. Zatim se brigada povukla prema Beranu.

U tim borbama brigada je pretrpjela prilično velike gubitke: 18 boraca je poginulo i 14 ranjeno, a neprijatelju je više od 200 ljudi poginulo i ranjeno. Zaplijenjeno je 6 mitraljeza, 82 puške, 30 pištolja, dva minobacača i dosta municije.

Dakle, sada oružja ima dovoljno, ali nema novih boraca da dođu u brigadu, koje bi trebalo naoružati. Zbog toga se štab brigade prvi put obratio štabu korpusa moleći da se hitno uputi popuna sa slobodne teritorije pošto se brigada svela na 350 boraca.

Nijemci nisu preduzeli ofanzivu samo na pravcu Peć—Andrijeva, već i na pravcu Podgorica—Mateševo. Njihov cilj je bio jasan: ponovo ovladati dolinom Lima i rejonom Kolašina i time osigurati zaleđe obalskog pojasa, i pridobiti ili razoružati talijansku diviziju »Venecija«. Taj plan je razrađen u štabu 21. njemačkog korpusa, a njime su bile obuhvaćene

297. i 118. divizija. U napadu je učestvovalo oko 4.000 balista, talijanskih fašista i četnika iz tzv. »Istočnog fronta«.

Zbog takve situacije štab korpusa je naredio da se Druga divizija usmjeri ka Prijepolju i Priboju, a da se Druga dalmatinska brigada vrati u sastav divizije.

U Bijelo Polje je brigada stigla 23. oktobra. Tu su joj pridodati bataljon Talijana i baterija brdskih topova. U Prijepolje je brigada stigla u noć između 26. i 27. oktobra. Tu se štab brigade javio štabu divizije i dobio naređenje da jedinica produži ka Novoj Varoši i da tu prostoriju očiste od četnika.

Gotovo na svim položajima od Bistrice pa do rijeke Uvea Lukačevići i Kalajitovi četnici su pokušavali da zadrže brigadu u napredovanju. Međutim, za borce Druge dalmatinske takav neprijatelj nije bio problem. Jedino je uspijevalo da usporava kretanje brigade, te se ona veoma često morala razvijati i goniti četnike sa položaja koje su bili posijeli.

Poslije prelaska Uvea, 3. novembra, četnici na tom pravcu više nisu pružali otpor, pa su dijelovi brigade sa talijanskom baterijom topova koja im je pridodata izbili na liniju Stitkovo—Trudovo.

Zbog toga što se niemačka 1. brdska divizija pojavila u Sjenici, štab divizije naređuje brigadi da presiječe komunikacije Sjenica—Prijepolje i zato je ojačava jednim batalionom 2. proleterske. Međutim, i Nijemci su predvidjeli tu mogućnost, pa su i oni dio svojih snaga poslali da obezbjeđuju komunikaciju. Zato je 11. novembra došlo do veoma žestokog sudara između dijelova brigade i puka »Brandenburg«. Borba se produžila i cijelog sljedećeg dana. Dijelovi brigade su uspjeli da presijeku komunikaciju na sektoru Karaula—Turjak, ali kratko vrijeme, jer su se pod pritiskom nadmoćnijih njemačkih snaga morali povući. Ni u protivnapadu u kome su učestvovala

Druga proleterska i Druga dalmatinska nijesu postignuti očekivani rezultati mada je neprijatelj pretrpio prilično velike gubitke.

Od 11. do 17. novembra 7 boraca brigade je poginulo, a 14 je ranjeno.

Tih dana je u štabu 2. njemačke oklopne armije razrađen plan »Kugelblic« za borbu protiv naših snaga u Sandžaku i istočnoj Bosni. U ostvarivanju toga plana učestvovali su i četiri njemačke divizije i nekoliko pukova i jedna bugarska divizija.

Plan je počeo da se realizuje krajem novembra 1943. godine; prema njemu, od Sjenice je trebalo da dejstvuje Prva brdska divizija.

U takvoj situaciji brigada je povučena sa komunikacije Sjenica—Prije polje i prebačena na lijevu obalu Lima kako bi spriječila eventualan prelazak neprijatelja preko Lima.

Da bi izvršila naređenje štaba divizije o reorganizovanju talijanske divizije »Venecija« i dijelova divizije »Taurinenze«, brigada je 27. novembra stigla u Pljevlja. Izvršavajući taj zadatak, od 30 novembra do 4. decembra je formirano pet talijanskih brigada. U svakoj je bilo 1.000 vojnika i starješina, a od preostalog ljudstva je formirano 11 radnih bataljona od po 500 do 600 vojnika. Vojnicima i starješinama je bilo dopušteno da biraju: ili u brigade ili u radne bataljone.

Znači, formirali smo prilično veliku vojsku, koja je imala veoma dobro oružje, ali je stari komandni kadar bio prilično slab — neborben i neodlučan.

Preformiranje još čestito nije bilo ni završeno, a već je (4. decembra) počela njemačka ofanziva. Toga dana je 1. brdska njemačka divizija od Sjenice iznenada prodrla u Prije polje i nanijela teške gubitke našim snagama, pogotovu bataljonima Prve šumadij-

ske brigade, koja je iz Srbije stigla 26. novembra u Prijepolje i tu se zadržala na odmoru.

Za sve naše jedinice to je bio veoma težak udarac, pošto su takvi porazi bili veoma rijetki. Zbog toga je, nešto kasnije, odlukom Vrhovnog štaba i smijenjen štab Druge proleterske divizije.

Druga dalmatinska brigada, koja je tada bila u korpusnoj rezervi na prostoru Pljevlja—Čajniče, dobila je zadatak da se hitno prebaci prema selu Jabuci i da zatvori pravac od Prijepolja.

Dva su bataljona odmah krenula u tom pravcu a druga dva je trebalo da se kamionima prebace iz Čajniča do Pljevalja.

U noć između 4. i 5. decembra 2. i 4. bataljon stigli su u Jabuku, povezali se sa štabom Druge divizije i posjeli određene položaje. Oko deset časova ujutro stigao je Prvi bataljon. On se odmah sudario s njemačkim tenkovima. Prije nego što je uspio da se poveže sa ostala dva bataljona, morao je odstupiti pred veoma jakim neprijateljem. Treći bataljon nije ni dolazio na taj pravac pošto je u međuvremenu bio upućen da obezbjeđuje pravac od Rudog.

Neprijatelj, koji je bio na pravcu Pljevlja, bio je toliko jak da ga mnogo jače snage ne bi mogle zaustaviti, te je štab korpusa odlučio da brigadu vrati na pravac Pljevlja—Čajniče. Međutim, situacija se veoma brzo mijenjala, i nije se imalo vremena za to da se i to naređenje izvrši. Nijemci su ušli u Pljevlja 5. decembra u 14 časova, a zatim su odmah produžili u Čajniče i Goražde.

Situacija je bila takva da se privremeno morala prekinuti veza i sa štabom divizije i štabom korpusa, pa je nekoliko sljedećih dana štab brigade samostalno donosio odluke. Tako se brigada 8. decembra obrela ispod planine Ljubišnje. Tek poslije tri dana je uspostavljena veza sa štabom divizije. Brigada je tada pomjerena u širi rejon Čelebića.